

AJUNTAMENT
DE FORCALL

ELS MASOS DE FORCALL

ELS MASOS DE FORCALL

Anabel Ejarque Peñarroya, recopilació, anàlisi i coordinació

Ana Fores Querol, anàlisi antropològica

Fotografies

Iván Bono Querol

Francisco Ramón Chervet Royo

José Ramón Gil Querol

MASOS DE FORCALL	Pág.
Barberà de Xiva	4
Barberà de Sant Cristòfol	6
Carbó	8
Xorrador	10
Dolç	12
Grellera	14
Liborio	16
Llorenç	18
Mampel	20
Marianet	22
Menadella	24
Molinos	26
Refoies Baixes	28
Montanyes	30
Parra	32
Racó	34
Refoies Altes	36
Roc	38
Roig	40
Sebastiana	42
Torre Amela	44
Torre Dionisio	46
Torre Folch	48
Torre Selló	50
Torreta	52
Vito	54
Molí Matalí	56
Fàbrica de Palos	58
Milian	60
Garcia	62
Caietano	64
Planxat	65

Forcall, amb tota la seua extensió, moles, bancals, parets de pedra, hortes, camins, fonts, barrancs, bosc, sèquies, rius, etc., és un ric patrimoni natural i cultural que ens envolta que la mà de l'home i la natura han anat modificant i deixant a tots nosaltres.

Temps abans, altres que ens precediren, van decidir establir-se i treballar amb allò que ens envolta; es van formar poblacions, assentaments més o menys grans o petits. La natura com a forma de vida, treballar la terra amb els animals i amb l'esforç personal, per tal de viure-hi. A partir d'ací, la dispersió i el repartiment de les terres donava pas a la construcció en els nostres pobles dels masos.

Tot el nostre terme de nord a sud, d'est a oest, és ple de masos; tots en coneixem algun, directament o indirectament som fills o descendents de persones que van viure als masos. Gran quantitat de gent habitava aquestes edificacions, cultivava i treballava les terres que les envoltaven, treien el bestiar i les raberes a pasturar, es guanyaven la vida durament treballant la natura. Un temps en el qual els xiquets i les xiquetes eren mà d'obra per treballar aquestes extensions de terra, per cuidar els animals; on el menjar era l'objectiu i la necessitat primària i principal traure la família endavant.

Ric patrimoni que s'anava formant als masos i al seu voltant, on la terra era l'element principal i on els masos tenien un paper fonamental en l'assentament de població a Forcall i les nostres terres. Tot i això, la industrialització i la millora dels mitjans de comunicació van provocar que a poc a poc s'anaren abandonant les terres, els masos i fins i tot els pobles. Al mateix temps, i lentament amb l'aparició dels vehicles i tractors, molts també van optar per deixar els masos per viure en els pobles on es disposava d'aigua corrent, llum, tendes, serveis, etc.

Els masos es convertien en ocasions en explotacions ramaderes i altres simplement s'abandonaven, o només es cultivaven les terres properes. En altres ocasions es llogaven perquè altres pogueren donar-se vida i cuidaren el mas i el mantingueren; o per criar ramat com ara fa pocs anys vaques. A poc a poc, tot i això, s'anava abandonant tota una forma de vida, molts masovers i masoveres deixaven de ser-ho, i passaven a viure als pobles; i des d'allí, amb la casa a Forcall, es traslladaven a treballar les explotacions dels masos.

En moltes ocasions la gent dels pobles mirava malament els masovers, com una forma de vida mal vista, inferior o fins i tot utilitza el nom de masover o masovera com un insult, influint també per la desigualtat d'oportunitats que tenia la gent dels masos.

Afortunadament, avui en dia això ha canviat, la societat té una altra percepció sobre els masos i la seua gent, alguns els veuen com una forma de vida tranquil • la i allunyada de la societat actual on tot va a un ritme frenètic. Altres, han vist una oportunitat d'una altra forma de vida, amb la creació d'albergs, masos de turisme rural o granges escola.

A Forcall ja són pocs els masos que queden habitats, tot i que tenen un paper fonamental en la vigilància de les nostres terres; tots hem de ser conscients que igual que al poble es milloren els serveis, aquests veïns i veïnes tenen plenament el dret que la seua vida siga

millor en el seu mas, amb l'ajuda de l'administració (millora de pistes, subministrament d'aigua, llum, etc.), i la implicació en l'atenció als serveis que han de tindre. Als pobles d'interior, ens sol passar el mateix que als masos. Ens sentim abandonats per part de les administracions i en massa ocasions ens resignem molt fàcilment, sense pensar que gràcies als nostres pobles s'ha conservat la flora i la fauna que aquestes mateixes administracions protegeixen, sense rebre res a canvi, mentre ens introdueixen restriccions difícils de superar en les nostres superfícies i terres. Els pobles som sens dubte una manera d'assentar la població en el territori, de cuidar-lo millor, de protegir-lo, de vigilar-lo. Ens passa una cosa similar amb els nostres pobles i amb els nostres masos i hem de vetllar perquè aquesta forma de vida pugui continuar, facilitar les coses a aquelles persones que opten per aquesta forma de vida. No sabem mai quan podem necessitar una ajuda d'algú quan passem pels voltants del poble, quan eixim en bicicleta, etc. En definitiva, és positiu que hi haja gent que encara viu als masos.

Aquesta forma de vida, al Forcall, ens ha deixat construccions i masos ben coneguts, per dites, per anècdotes, per històries ocorregudes allí, per llegendes, per les seues edificacions (torres fortificades, molins, arcs de pedra, pedrissos on fer un alt en el camí, hostals, etc.). aquesta recopilació i catalogació pretén reconèixer aquesta forma de vida tan important per al nostre poble. Molts d'aquests masos ja han caigut pel pas del temps i pel seu abandonament, altres s'han mantingut per l'esforç i els sentiments de les persones propietàries, altres comencen el seu deteriorament i la seua degradació per les teulades.

Esperem no obstant, que aquest llibre servisca perquè tots els forcallans i forcallanes conegueu millor com és el mas pel qual heu passat alguna vegada pel costat, aquell mas on encara no heu estat, aquell que només conserva les parets, aquell on heu viscut tantes i tantes històries... Molts reconeixereu les fotos que serveixen per il·lustrar cada mas, us suggeriran diferents emocions, vivències, records. L'objectiu és que tingueu al vostre abast un millor coneixement d'allò que ens envolta. Segur que a partir d'aquest treball com sol passar habitualment, anirem coneixent més coses sobre aquest patrimoni que, sens dubte, servirà per a recopilar nova informació.

És important destacar que aquest treball que es publica ha sigut elaborat per gent del poble (fotos, textos i recollida d'informació, col·laboració de vivències i històries dels masos, etc.). També hem comptat amb la col·laboració de la Universitat Jaume I i amb el finançament de la Conselleria de Cultura amb les ajudes de patrimoni etnològic, que han servit per tirar endavant part de l'edició d'aquest llibre que ha cofinançat l'Ajuntament. A totes les persones que d'una manera o d'una altra heu tingut alguna cosa a veure en l'edició d'aquest llibre, moltes gràcies!

Ara us deixo perquè conegueu millor una part del vostre poble.

Santiago Pérez Peñarroya

Alcalde de Forcall

MAS DE BARBERÀ DEL RIU DE XIVA

Es tracta d'una important construcció de pedra, amb un patí interior, on es troben ubicats els corrals. El conjunt està format per dos cossos. El principal amb dues plantes al mur del corral que proporcionen un caràcter defensiu. Aquesta imatge es reforça perquè el mas es troba en un dels camins de penetració en la comarca. L'altre cos es troba darrere del primer i flanqueja l'era.

Figura una pallissa exempta amb accés per l'era a la part de dalt, i corralets per als animals. La teulada, tant de l'edifici principal, com dels corrals és de dos aiguavessos.

Va ser anomenat també Mas dels Fort o dels Capellans. Rep el nom de "Barberà" perquè hi vivia la família d'aquest cognom. En un estudi realitzat l'any 1850 sobre els habitants figura com a cap de família José Barberà, amb els seus fills Miguel, José i Pascual Barberà.

El professor Josep Eixarch Frasnó té documentat en els protocols notariaus de l'any 1580 el següent: "mas den Jaume Barberà, en riu Xiva. Afronta ab terres del mas den Jaume Joan Saura, ab la mola den Camarasa, ab terres del mas de Gabriel Barberà y ab terme de Ortells."

Probablement el nom dels capellans vindria donat perquè va ser possessió del clero, com documenta també el professor Eixarch en un protocol de 1643 "mas de Geroni Barberà, que tenia establert del clero de Forcall, al riu de Chiva".

En els padrons municipals, trobem un habitat continuat al llarg de tot el segle XX, amb continus canvis de residents.

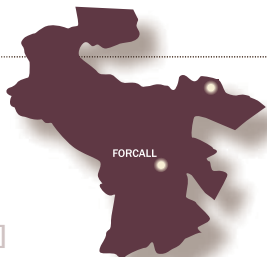
L'any 1952 s'hi instal·len el matrimoni format per Víctor Mestre Casanova i Julia Carceller Gargallo, amb els seus fills, que l'abandonen més tard en l'any 54.

Seguidament passen a ocupar-lo el mateix any 1954, Benjamín Sales Vives i Carmen Sebastià Ortí provinents de Morella, amb els seus fills Conrado, Rosa Dalía i Amado. La família el va abandonar totalment l'any 1959.

En l'any 1959 ens trobem l'alta de la família formada per Jaime Prades Guardiola i Rosario Prats Monterde, amb els seus fills Carmen, Pilar, Jaime, Rosario, Francisca i Juan Manuel Prades Prats, naturals de Vilafranca.

Un poc més tard, el 1974, ens figura la baixa de la família formada per Arturo Giner Casanova, Celia Badal Barreda i els fills José Ramón, Raul i María Isabel.

Finalment, va estar ocupat fins a l'any 2005 per la família formada per Juan Rodes, Guadalupe Garcia i els fills Juan Antonio, Trini, Miguel, M. Carmen, Filo i Daniel, que van estar des de l'any 1974.

Ubicació: **polígon 3, parcel·la 36.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 739077 Y: 4505789.
Situat vora el riu de Xiva.
Extensió: 117 ha.
El propietari actual és Alberto Ortí Royo, de Morella.
Distància al poble: 3,80 km. Distància a peu: 2 hores.
Hi ha un camí que comunica el mas amb la Grellera.

MAS DE BARBERÀ DE SANT CRISTÒFOL

Conjunt arquitectònic format pel mas, com a edifici principal, que té annexats un conjunt de corralets per als animals. El mas consta de tres plantes: en la baixa hi ha l'entrada, la cuina i el corral dels matxos, s'hi accedeix per una porta situada al costat de la porta principal; en la primera planta s'ubiquen les alcoves de dormir i en la segona la falsa, amb el menjar, i més habitacions.

Com a element constructiu s'utilitza la pedra, maçoneria i la tàpia en els pisos superiors del mas. La teulada és de dos aiguavessos.

En l'era enllosada estan la palla i la tanyada (*tinyà*).

Pel que fa a antigues denominacions, el professor Eixarch el té documentat com a "mas de la solana de Sant Cristòfol", en l'any 1633, més tard en l'any 1732 figura com "masia de Sancho en la Solana de Sant Cristòfol" fins finalment trobar ja el nom actual en l'any 1768 "masia Barberà, antes de Sancho." El motiu del canvi de nom és molt clar, ja que Antonio Barberà, fill de Bernarda Sancho, va continuar en els seus fills el nom de Barberà, i el de Sancho es va desplaçar i perdre del llinatge.

En l'estudi de població realitzat l'any 1850 ens apareix com a propietari Ramón Barberà, qui té dos fills Antonio i Pedro Barberà. Aquest mateix Antonio Barberà ens figura com a cap de família en el padró municipal de l'any 1901; vivia amb la seua dona Joaquina Casanova, la seua filla hereva Rosa Barberà Casanova, el seu gendre Joaquín Ferrer Castel, provinent de la Todolella, i els seus fills Manuela, Antonio, Pedro i Ramón.

No sabem exactament en quin moment els propietaris van abandonar el mas, però al llarg de tot el segle XX s'han anat succeint diferents famílies de masovers.

1910, s'instal·len procedents d'Ares del Maestrat, Vicente Prats Ferrando i Teodora Beltrán Saura, junt als seus fills Vicente, Francisco, Juan, Manolo, José i Antonio.

1913, Joaquín Querol Abella i Carmen Guimerà Mestre, junt als fills Carmen, Tomás i Francisca, procedents de Morella.

1955, Julián Celma Palos i María Royo Monfort, i els fills Julián, María i Palmira, provinents de Morella, els quals l'abandonaren un poc més tard, l'any 1957.

1957, s'instal·len provinents de Morella, Federico Miralles Monfort, la seua dona Matilde García Tena i els fills Leonor i Ramón.

Finalment, l'última família masovera el va ocupar l'any 1965, provinent del mas Blasco de la Mata. Es tracta de Daniel Molés Celades, la seua dona Hilaria Alcón Zorita i els fills Evaristo, M. Isabel i Josefina, qui el van habitar fins a l'any 1974, i són els últims masovers.

Ubicació: polígon 7, parcel·la 247.

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 73517 Y: 4500354.

Situat prop de l'ermitori de Sant Cristòfol, del qual rep part del seu nom.

Extensió: 57 ha 10 a.

Les propietàries actuals són Jovita i Angelita Amela Ferrer.

Distància al poble: 3,75 km. Distància a peu: 1 hora.

MAS DE CARBÓ

Es tracta d'un important conjunt arquitectònic que es va edificar a diferents nivells i altures aprofitant els desnivells del terreny. L'element constructiu principal és la pedra.

Al nivell superior, on es troba l'era, se situa la pallissa i la tanyada, la qual originàriament era de dues plantes, encara que ara està tot unificat en una planta. En la mateixa era es poden observar parts de la llosa que la cobria.

A la construcció inicial es van realitzar diferents ampliacions, que s'observen fàcilment amb restes de finestres i teulades en els murs.

En el nivell inferior se situa l'habitatge, la qual consta de dues plantes. Tot i això, el seu estat actual és molt greu, ja que les parets estan totalment derruïdes. S'hi observen restes de l'antic forn.

Una escala exterior de pedra comunica la part més baixa de l'habitatge amb l'era en la part de dalt.

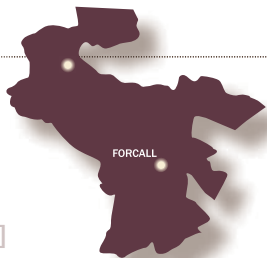
A gairebé mil metres d'altura es troba aquest mas anomenat en l'antiguitat D'en Sunyer, va passar a engrossir els béns del clero de Forcall des de 1686, motiu pel qual se'l va conèixer també com Mas dels Capellans. La família Carbó ens apareix ja en l'any 1705 "masada de Joan Carbó de l'Almenad, que té establida del clero."

En l'estudi de l'any 1850 apareix que viu al mas Ramón Carbó, cap de família. Pel que fa als masovers que l'ocuparen ens trobem des de principis de segle a la família Monserrat Querol que el va habitar fins l'any 1911.

L'any 1931 ens trobem en el cens de població municipal que habiten 5 homes i 2 dones, però no es té informació dels noms. Un poc més tard, el padró municipal de 1938, ens situa la família Cerdà Monfort, tal com es pot comprovar en el padró que figura al llibre.

Posteriorment ens trobem una alta corresponent a l'any 1957 de Nieves Sorribes Borrás, natural de la Todolella. L'any 1967 constatem l'abandonament del mas de la família formada per Manuel Cerdà Monfort, que ja estava en el padró de 1938, la seua dona Basília Sorribes Borrás i la filla dels dos Gloria Cerdà Sorribes, per traslladar-se a Castelló.

Finalment constatem l'abandonament del mas l'any 1974 per part del matrimoni format per Luis Mestre Roca i Amparo Royo Ortí que es traslladen a Cinctorres i Pablo Royo Ripollés i Filomena Ortí Mestre, que marxen a Morella, i que van ser els últims que el van habitar.

Ubicació: **polígon 11, parcel·la 55.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 733370 Y: 4507224.
Partida de Carbó, antigament d'Almenad.
Ubicat vora la vereda de Villores a Luco de Bordón.
Extensió: 44 ha 40 a.
El propietari actual és Antonio Mestre Ferrer, de Morella.
Distància al poble: 3,59 km. Distància a peu: 1 hora i mitja.

MAS DEL XORRADOR

L'edifici principal on es troba ubicada la vivenda és de pedra, però, tot i això, podem observar com la pedra es troba lluida i posteriorment pintada, això també es feia al poble en els edificis principals o destinats a viure-hi, mentre que la pedra vista es quedava en les pallisses i edificis secundaris. La vivenda consta de planta baixa i un pis, en el qual destaca la balconada o terrat de la façana.

Al casalici originari s'han afegit construccions més recents derivades de l'activitat ramadera dels masovers.

Segons es treballa del professor Eixarch va rebre el nom de mas dels Balles i es tractava de dos masades contigües, segons document de l'any 1639 "dos masos en Ombries del Xorrador, lo un de Joan Balle, lo altre de Antonio Balle."

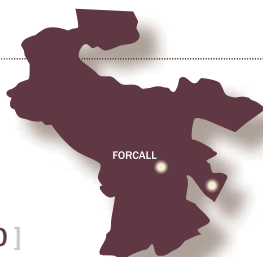
Més tard en l'any 1721 figura el contracte d'arrendament de Juan Molinos, que l'arrenda per 16 cafissos.

Segons l'Arxiu Municipal de Forcall tenim en l'any 1850 un altre Juan Molinos com a cap de família, que viu al mas amb els seus fills Gabriel, José, Dámaso i Rufo.

En el padró de 1901 observem la continuïtat del cognom Molinos, amb la presència de Juan Molinos Sabater i el seus fills Gabriel, Antonia, María, Mónica, Joaquín i Martín Molinos Traber. En el padró de 1910, continuem trobant-nos la família Molinos en el mas del Xorrador.

Tot i això, en el padró de l'any 1938, ja constatem el canvi de habitants del mas, ja que figura la família Bellés Bono. Aquest padró ens informa que porten 11 anys vivint al mas, per la qual cosa coneixem la data exacta d'aquest canvi d'ocupació en el mas, vora l'any 1927.

L'any 1926, a través de l'escriptura de compra de la torre Dionisio, sabem que la propietària del Xorrador era María de la Sota de Pedro, casada amb José Osset Merle, qui dona poders per a vendre la torre Dionisio i el mas del Xorrador, que va comprar la família Bellés. Posteriorment, el mas ha estat sempre ocupat per aquesta família fins a l'actualitat, que viuen el matrimoni format per Aristeo Bellés Molés, que hi ha viscut sempre i Rosario Prades Prats, que també va viure al mas de Barberà del riu de Xiva.

Ubicació: **polígon 5, parcel·la 25.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 739006 Y: 4502763.

Situat vora el camí del Xorrador. Partida del Xorrador.

Extensió: 113 ha 10 a.

Els propietaris actuals són Aristeo Bellés Molés i Rosario Prades Prats.

Distància al poble: 3,20 km. Distància a peu: 1 hora.

MASET DE DOLÇ

De la construcció originària actualment tan sols tenim un mur de pedra que fa de basament de l'edifici principal, el qual ha estat reconstruït totalment, i s'ha adaptat a les noves funcions i necessitats dels propietaris, que mantenen l'activitat agrícola.

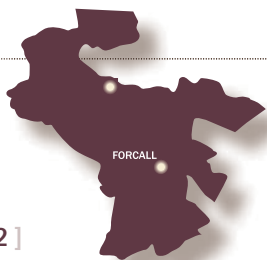
La teula de la palla ha estat restituïda, i s'ha evitat així el deteriorament del conjunt de l'edifici.

El professor Eixarch Frasnó té ja documentada la seua existència l'any 1774 "*Francisco Roda Dolz, masico de Dolz*". Més tard, el 1851 ens ubica un document segons el qual l'usufructuari de l'arrendament del mas de Dolç ha de celebrar cada any una missa a Sant Joaquim de la Menadella. Del mateix any 1851 i probablement del mateix document se situa la compra per part de Matías Beltrán a Joan Miró.

Aquesta mateixa família Beltrán figura en el padró municipal de l'any 1901, conformada per Antonio Beltrán Carbó, la seua dona Teresa Amela Grau i José Carbó Beltrán.

L'any 1938 són Manuel Pallarés Vicente i la seua filla Juliana Pallarés Simón, que estaven al mas des de l'any 1926.

Posteriorment també sabem que va ser habitat en la dècada dels 50; el padró municipal ens informa que hi viuen tres germanes, Gregoria, Candida i Josefa Beltrán Gargallo, naturals del Portell de Morella; l'última l'abandona el 1956 per traslladar-se a Cincorres quan es va casar.

Ubicació: **polígon 1, parcel·la 8.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X:735174 Y: 4506540.
Extensió: 18 ha 50 a.
El propietari actual és Joaquín Querol Mampel.
Distància al poble: 3,80 km. Distància a peu: 1 hora.

MAS DE LA GRELLERA

L'edifici principal consta de dues plantes, amb un terrat en la façana principal. En la planta baixa es troba l'entrada, la cuina, el forn i la bodega. En la primera planta les alcoves i en la segona planta la falsa, on s'emmagatzemava menjar i més alcoves.

Els corrals es troben al costat del casalici. Tant l'edifici principal com la pallissa tenen l'accés per l'era. Al conjunt s'han anat afegint edificacions derivades de l'activitat ramadera dels masovers.

També va rebre el nom de Mas de Palos segons documenta el professor Eixach en els seus estudis. En un document de 1647 figura ja en "Mas de Pere Ripollés, dit la Grellera." Un altre document de l'any 1842, diu el següent "Mas de la Grellera, del marquès de Cruilles." Poc després, el 1861, ens trobem la venda del mas de la Grellera per Salvador Monserrat, marquès de Cruilles a Liborio Molinos Escorihuela, l'actual família propietària.

L'any 1850 és Joaquín Peñarrocha qui figura com a cap de família, i hi viu amb els seus fills Manuel, Eugenio i Mariano Peñarrocha.

Posteriorment, en el padró de 1901, és la família Ramón Barberà Casanova i Joaquina Carbó Beltrán, amb els seus fills Joaquín, Ramona i Ramón Barberà Carbó.

Poc després, en el padró de 1910, ens trobem una altra família: Fernando Blasco, la seua esposa Josefa Sabater i els fills Carmen, José i Fernando, naturals de Palanques.

En el padró de 1936 l'habita la família formada per Adrián Folch, Modesta García i els fills Celestino i Maximina Folch García, qui estaven establerts des de 1918 i l'abandonaren l'any 1954.

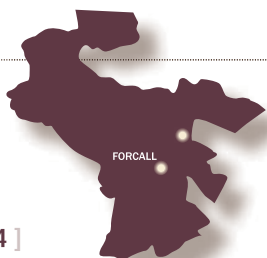
Seguidament hi van entrar el matrimoni format per Francisco Membrado Mestre i Manuela Bellés Royo, amb els seus fills M. Cristobalina i Eliseo, qui el van abandonar poc després per traslladar-se al mas de Torre Folch.

Hi ha un moviment constant de població, que es deu entre altres coses, al fet que es tracta d'un mas menut, de pas, que la gent abandona quan pot optar a un de més gran, amb més possibilitats agrícoles.

De l'any 1974 tenim la baixa d'Enrique Molés Ferrando, la seua esposa M. Carmen Bellés Royo i els fills Ascensión, Enrique i M. Cristina, que es van traslladar a l'Alcora.

Seguidament, el mas va estar habitat fins l'any 1993, quan l'abandonaren els últims masovers que tenien fixat el seu domicili habitual, Daniel Molés Celades, Hilària Alcón Zurita i el fill Evaristo Molés Alcón, per traslladar-se al poble.

Actualment el gestiona Miguel Rodes García, que desenvolupa la seua activitat econòmica, però que té al poble el seu domicili.

Ubicació: **polígon 4, parcel·la 188.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 737773 Y: 4504791.

Extensió: 71 ha 60 a.

Els propietaris actuals són els hereus de les germanes Liborianses, Pilar, Inocència i Consuelo Molinos Martín.

Distància al poble: 1,38 km. Distància a peu: mitja hora.

MAS DE LIBORIO

El més característic és el pati interior enorme, on recau la façana de la vivenda amb les principals obertures de la casa. Destaca de la façana el terrat, al qual s'accedeix des de la primera planta. L'edifici es conforma per planta baixa i dues altures, just al costat i tan sols de planta baixa es troba el corral dels matxos. El desnivell del terreny ha permès la ubicació d'entrades a corral i pallisses des del nivell superior; no obstant això, tant l'accés principal com les finestres i balcons recauen en la façana principal, i són pràcticament inexistentes en la resta de la construcció. Ens trobem amb la tàpia com a element constructiu pràcticament en tot el mur que delimita el pati.

Els terrenys del mas de Liborio, originàriament corresponien al denominat mas dels Frares o de Llorenç per ser d'una sola família. El 25 de juny de 1788, els germans Llorenç i Maria Escorihuela Traver es repartiren les propietats de la família. El casalici amb la part dels terrenys va correspondre al germà Llorenç, de manera que Maria i el seu marit Vicent Molinos es van construir un nou casalici a la seua part de terres. Aquest nou mas inicialment es continua anomenant mas dels Frares, tal com documenta el professor Eixarch "Masia de los Frayles de Vicente Molinos y Maria Escoriguela en la alminad" en un document de l'any 1798. En l'Arxiu Municipal l'any 1866 apareixen dos masos identificats amb el mateix nom combinat amb l'actual, "Mas dels Frayles o de Llorenç i Mas dels Frayles o de Liborio."

Aquesta doble denominació es constata en l'estudi de població dels masos realitzat l'any 1850, en el qual oficialment es continua anomenant mas dels Frares, i en el qual figura com a cap de família Liborio Molinos. Més tard en el padró de l'any 1901 figura com a cap de família un altre Liborio, en aquest cas Liborio Molinos Giner amb la seua dona, Inocencia Ferrer i els fills Liborio, Vicente, Miguela, Inocencia, Joaquina i Pascual Molinos Ferrer. La continuïtat de la saga familiar es constata en el padró de 1910.

Per contra, en el padró de 1938, ja ens trobem a una família de masovers, la conformada per José Sorribes Galindo i Generosa Sorribes Fuertes, i els seus fills Pedro, Gregorio i Antonio. Segons aquest padró portaven ocupant el mas des de l'any 1924, per la qual cosa podem deduir que és al voltant d'aquesta data quan la família Molinos el va abandonar.

L'ocupació a partir d'aquell moment ha estat continuada, i ens hem trobat, entre altres:

1953, adquireixen la condició de veïns la família formada per Antonio Mestre Prats i Josefa Celma Escrits, amb els seus fills Plácido, Felicitas i Consuelo Mestre Celma, naturals de Morella.

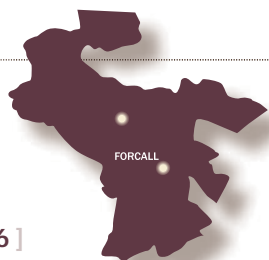
1955, la baixa del matrimoni format per Luis Pascual Pascual i Natalia Beltrán Porcar, per traslladar-se a Morella.

1959, figura el naixement de M. Teresa Mestre Monfort, filla de Plácido Mestre i Monserrat Monfort.

1964, ens trobem l'alta provinents de Morella de Maximiano Ortí Tena, la seua dona Antonia Carceller Querol i els fills Delfin, Manuel, Teresa i M. Isabel, que l'abandonen el 2 d'abril de 1969 per traslladar-se a Cinctorres.

Passen a ocupar-lo en aquest moment, provinents del mas del Roig, el matrimoni format per Bernardo Ferrer, Carmen Troncho i els seus fills M. Carmen, Dolores, Bernardo i Margarita.

1973, es produeix l'arribada dels que has estat els darrers masovers, la família formada per José Querol Pla i Pilar Querol Pla, amb les seues filles, Ramira, Palmira, María del Pilar i Ovidia, que l'abandonaren cap al 1989.

Ubicació: **polígon 9, parcel•la 13.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 734755 Y: 4504739.

Extensió: 113 ha 81 a.

Els propietaris actuals són els hereus de Pilar, Inocencia i Consuelo Molinos Martín.

Distància al poble: 3 km. Distància a peu: mitja hora.

MAS DE LLORENÇ

Es tracta d'un conjunt arquitectònic format per la vivenda o edifici principal, la qual està totalment rehabilitada, i s'ha adaptat a les necessitats i comoditats actuals però que manté les característiques estructurals de l'edifici.

La teulada és a dos aiguavessos; la pedra és l'element constructiu fonamental, i hi ha tàpia en escassos punts, sobretot en les parts superiors dels edificis més antics i no rehabilitats.

Al costat del mas han anat apareixent altres construccions com ara corrals, dipòsits, etc., vinculats a l'activitat agrícola i ramadera dels propietaris. El mas té aigua corrent així com llum elèctrica des de vora l'any 1975, fet que es pot considerar un important impuls per al desenvolupament de l'explotació i el manteniment dels pobladors.

Segons les investigacions realitzades pel professor Eixarch Frasno, la seua existència ja apareix documentada a meitat del s. XVI com a "Mas de Joan Maçaner", el 1587 "Mas de Joan Maçaner, en camí de Luco." Quan va morir, el van heretar les seues filles Serafina, casada amb Gabriel Bautista Roselló de Forcall i Clara, casada amb Onofre Roselló de la Todolella. L'any 1636, el matrimoni format per Gabriel i Serafina venen a la seua germana i cunyat la seua part per mil lliures valencianes.

Al seu temps, els propietaris Clara Maçaner i Onofre Roselló, traspassen pel preu de 2.053 lliures el poder de la masia al convent de la Mare de Déu del Roser, de l'orde dels dominics, motiu pel qual passarà a conèixer com Mas dels Frares, fins a l'any 1836 en què es realitza la desamortització.

El van comprar els masovers que vivien en aquell moment, el matrimoni format per Liborio Escorihuela i Francisca Traver, que van partir els béns entre els seus fills: Llorenç i Maria, casada amb Vicent Molinos i Carmela, qui va renunciar a l'herència a favor dels seus germans. La partició del mas la marcaria el camí del barranc cap al riu Cantavella, que seria comú, així com l'antiga font del mas. Com que l'edifici no entrava en la partició Llorenç va haver d'abonar a la seua germana Maria 200 lliures.

Troblem el mateix Llorenç com a cap de família en l'estudi dels masos del terme de Forcall de l'any 1850, i també figuren els seus fills Domingo, Juan i Francisco.

Més tard, en el padró de l'any 1901, figura com a cap de família José Carbó Casanova, la seua esposa Dolores Escorihuela Segura, que havia de ser l'hereua del mas i els fills José, Miguela, Dolores, Domingo, Manuela i Antonio Carbó Escorihuela; així el cognom Carbó va substituir al Escorihuela en la família.

Al llarg de tot el s. XX va continuar vivint la família Carbó fins a l'actualitat, i és encara un dels masos del poble habitats per José Ramón Carbó, la seua dona Pili Cortés i les filles Carmen i Ana Carbó Cortés. D'aquesta manera, es troba ininterrompudament ocupat per la mateixa família durant 173 anys fins al moment.

Ubicació: **polígon 9, parcel·la 15**

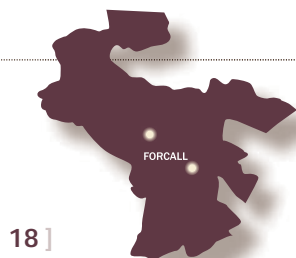
Situació geogràfica, coordenades UTM: X:735047 Y: 4504475.

Partida de Llorenç. Situat al camí de Luco, entre el barranc de la Menadella i la Mola de la Vila.

Extensió: 68 ha. 60 a.

Els propietaris actuals són José Ramón Carbó Gascón i Pilar Cortés.

Distància al poble: 2,80 km. Distància a peu: 45 minuts.

MAS DE MAMPEL

El casalici té la teulada a dos aiguavessos. La construcció aprofita el desnivell del terreny, i l'era se situa a la part superior i la façana principal de la vivenda en la part inferior. D'aquesta manera en l'era ens trobem amb la tanyada com edifici exempt i la pallissa; en un extrem hi ha també un cano.

La pedra és el principal element constructiu, ja que es troba en tota l'edificació. Actualment es troba en prou mal estat, amb zones parcialment derruïdes.

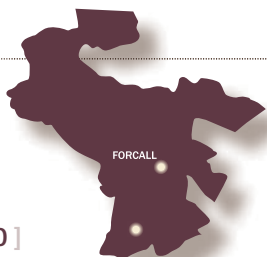
Anteriorment es va conèixer amb el nom de "Mas d'en Colomer en la Solana de Sant Cristòfol" a finals del s. XVII, per ser aquesta la família propietària, així en un document de l'any 1647 veiem "Mas arrendat a Geroni Garcia dit el Colomer." En un altre document de l'any 1797 ens apareix ja amb el nom actual "Masia Mampel, antes de Colome, partida San Cristòfol" igual que en un altre posterior de l'any 1862 "Masia Mampel dominio útil adjudicado a Francisco Mampel Calatayud en la partida de la Solana de Sant Cristòfol."

En l'estudi realitzat l'any 1850 continua el llinatge dels Mampel, quan era cap de família José Mampel. En el padró de 1901 figuren dues famílies empadronades, per una banda Miguel Ferrer i Rosa Sebastià, de Morella que es trobaven des de l'any 1887 i Luis Escuder, la seua esposa Miguela Tena i els fills Manuel, Vicente, Rosa, Petra i Isabel, provinents d'Ares del Maestrat i amb una antiguitat d'un any. Probablement, ja eren masovers arrendats.

En el padró de 1910 apareixen acabades d'establir també dues famílies de cunyats, per una banda Ramón García i Antonia Sebastià Roig amb els fills Joaquín, María i Francisco, i per altra banda Jaime Sales i Vicenta Sebastià Roig, amb els seus fills Jaime, Encarnación i Julia. Aquesta segona família va abandonar el mas un any després.

Veiem una continuïtat d'aquesta primera família en el padró de 1938 en el qual figuraven el matrimoni format per Joaquín García Sebastià i Dolores Molés, amb els seus fills Joaquín, Ramón, Miguel, Antonia, Adoración i María. En aquest cas, els masovers van acabar comprant el mas als propietaris, i va passar a ser propietat de la família García Molés.

La mateixa família va continuar ocupant-lo fins l'any 1976, quan van marxar per traslladar-se al poble.

Ubicació: **polígon 7, parcel•la 234.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X:736037 Y: 4500949.
Situat vora l'assagador del camí de les voltes.
Extensió: 99 ha.
El propietari actual és Ramón García Molés.
Distància al poble: 4,40 km. Distància a peu: 45 minuts.

MAS DE MARIANET

El mas es troba construït aprofitant un desnivell del terreny; l'era se situa en la part superior, amb accessos a la vivenda secundaris, mentre que en la part inferior es troba la façana i l'accés principal orientat cap al barranc.

En l'era destaquen enfrontades la tanyada i la pallissa, dos bancals per damunt del mas. La pallissa presentava dos nivells amb dos accessos per nivell, en la part de dalt de l'era per a ficar la palla, mentre que per la porta del bancal de baix es treia. Per la seua banda la tanyada mostra dues portes i finestres simètriques, encara que una de les portes actualment està tapiada.

Envolten el casalici un conjunt d'edificis lligat a la cria dels animals, des de les solls dels porcs, corrals de les ovelles, de les cabres, conillar, així com pallisses per a ficar el gra i l'herba.

La façana principal presenta dues portes, per una banda la del corral dels matxos i l'altra la d'accés a la vivenda, la qual consta de planta baixa i una planta. Així en la baixa es trobava l'entrada, la cuina, el rebost, el forn, i en la primera planta les habitacions.

Totes les construccions que existeixen són de pedra.

Segons els treballs del professor Eixarch Frasnó es podria identificar amb el mas següent el 1637 "Mas de Pedro Sorribes, dit den Duero, en la partida de la Almenad", un document de l'any 1742 ens nomena "Masia Alberto Llop, en almenar, barranco Polos al Torre Roselló, Masia antes Sunyer ahora dels Capellans (Carbo), masia de la Almenad, antes dels Albalats" un altre de l'any 1745 cita el "Mas den mig en barranco dels Llops." Un document de l'any 1833 mostra "venta a Mariano Beltrán de domini útil de la masia heredada a Juan Llop, su padre en la partida del Barranco dels Llops, nombrada de Alberto Llop."

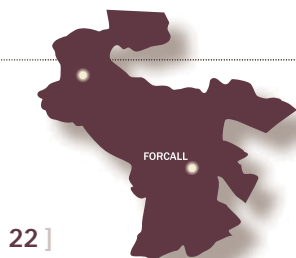
El que sembla clar és que el nom actual es deuria al propietari Mariano Beltrán, qui figura en l'inventari de l'any 1850. El seu fill Mariano Beltrán Carbo ens apareix en el padró de l'any 1901 amb la seua dona Francisca Mestre, la seua filla Josefa i el seu home, Mariano Carbó. Per altra banda habiten també la família masovera dels Gascón Vicente, que es troben des de l'any 1890.

L'any 1910 la família Beltrán ja ha abandonat el mas, i hi viu una família de masovers arrendats provinents de la Todolella, formada per Cristóbal Casanova, la seua dona Marcelina Querol i els fills Leandra, Cristóbal, Ezequiel, Vicente, Primitiva, Eliseo, Avelino i Valentín Casanova Querol, que es trobaven des de l'any 1904.

En el padró de 1938 veiem de nou canvi de masovers, es troba des de l'any 1931 el matrimoni format per Germán Segura i Modesta Castel, amb els fills José, Primitiva, Pura i Roberto, i els avis Olegario Segura i Teresa Pitarch, que trobem documentats a través de les targetes de migració fins l'any 1954.

L'any 1955 s'instal·la la última família de masovers, provinents de Castellfort, formada per José Segura, la seua dona Emilia Edo i els fills Severino, Francisco, Eusebio, Pilar, Miguel i M. Josefa, qui hi va viure 17 anys. Una vegada van abandonar el mas, l'any 1972, es va tancar com a mas, entès com a unitat de producció i residència, però va continuar l'activitat ramadera lligada a la cria de vaques.

Ubicació: **polígon 10, parcel·la 3.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 732416 Y: 4506858.
Situat vora el barranc del mas de Marianet.
Extensió: 140 ha. 30 a.
El propietari actual és Antonio Mestre Ferrer de Morella, qui el va comprar l'any 1970 a José Bonet de Forcall.
Distància al poble: 4,60 km. Distància a peu: 2 hores.

MAS DE LA MENADELLA

Un mur amb una porta de fusta dona accés a l'edificació que conforma aquest mas.

L'edifici principal està format per un conjunt de dues altures diferenciades. Per una banda està la part on es troba la porta principal, amb dues altures, mentre que en la resta, hi ha tres altures alçades a sobre dels corrals, marcats per un desnivell del terreny, que fa descendir per accedir a aquests. Al mateix temps, els corrals estaven comunicats per una porta interior amb la vivenda. Dins ens trobem la cuina, que era de grans dimensions, una recuina també molt gran, el forn i la bodega. En els pisos superiors hi havia sales i alcoves i en la part de dalt la falsa.

El conjunt també aprofita el desnivell del terreny, de manera que la part de darrera de la casa tan sols té una altura, amb poques finestres i una petita porta d'accés. Les obertures més destacades, amb balcons es troben en la façana principal. S'han de destacar els murs de maçoneria, els cantons de carreus, forjats de fusta amb entrebigat. L'acabat està resolt amb enluit amb morter de cal.

Un poc separada del casalici trobem la "tanyada", amb teulada a dos aiguavessos i tres plantes d'alçada, i les restes d'una edificació de característiques semblats, potser una pallissa, feta tot a base de murs de pedra en sec.

Prop del mas, l'ermita de Sant Joaquim de la Menadella, i el peiró de Sant Joaquim, considerat el punt més alt del terme, i des d'on, segons es diu, es poden arribar a veure els Pirineus. La promesa del rotllo de Sant Joaquim tenia lloc el dimarts després de la Segona Pasqua o Pasqua Granada i englobava cinc masos, Menadella, Rafoies Altes i Carbó al terme de Forcall i Aguilar i Roca Tallà al terme de Luco. Primerament es feia la missa a l'ermita de Sant Joaquim i després es donava el rotllo.

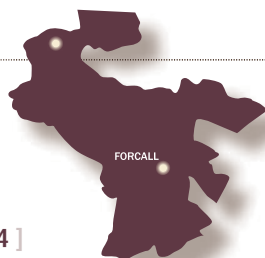
El mas de la Menadella rep el nom d'un topònim de més de 800 anys d'antiguitat, segons testifica la Carta Poble entregada a Morella per Balasc d'Alagó el 1233, i la confirmació realitzada pel rei Jaume I l'any 1249, després de voler establir límits als seus dominis: "i per la serra, s'encamina a la Almenariella i de l'Almenariella a la Peña del Carro, formant terme amb Castellot." L'Almenariella, de clar origen àrab evoca fortalesa o talaia. No obstant això, aquesta no és l'única denominació que ens trobem d'aquest mas, ja que en la diferent documentació va apareixent com mas dels Albalates, dels Miró o dels Fuster. Tot i això, en un document de l'any 1745 figura com "Masia Almenadella arrendada por D. de Miro a Joan y Esteve Dolz (32 cafissos)."

De quan va passar el mas a ser de plena propietat dels Dolz no tenim registre exacte. El domini útil sembla ser que el van comprar Luis Dolz Castel i Catalina Milián Guimerà, a meitat del s. XIX a la família Osset, mentre que el directe, el llevaria el seu fill Luis Dolz Milián, ja en el s. XX. Des de quan va habitar aquesta família en el mas no tenim constància, però sí que sabem de la seua continuïtat a través de l'estudi de l'any 1850, el padró de 1901, el de 1910 i el de 1936, amb Joaquín Dolz Barberà com a cap de família.

L'any 1954 va passar a ocupar-se per la família masovera formada per Germán Segura, Modesta Castel i els fills Primitiva, Roberto, Samuel i Antonio, que venien del mas de Marianet, i que figuren fins l'any 1962.

El mateix any entra de nou arrendada una altra família provinent de Morella i formada per José Prats Prats, Francisca Adell Cardona i els fills Primitivo, Perfecto, Herminio, Francisco i Alfredo, que l'ocuparen fins el 1975.

A partir d'aquest moment ja no hi ha viscut cap masover.

Ubicació: **polígon 10, parcel·la 2.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 732358 Y: 4507968.
Extensió: 220 ha 75 a.
El propietaris actuals són Maria, Montserrat i els hereus de Consuelo Dolz Carbó.
Distància al poble: 6,80 km. Distància a peu: 2 hores.

MAS DE MOLINOS

Antigament es tractava de dos masos, és a dir, hi habitaven dues famílies diferents, amb les seues cases individuals. Actualment es troba en molt mal estat amb les teulades caigudes; però, els murs principals encara es mantenen drets i deixen veure restes de l'antic forn, així com de les diferents dependències, encara que la vegetació pràcticament ho ha envaït tot. Per l'estructura de l'edifici es dedueix que la teulada seria a dos aiguavessos.

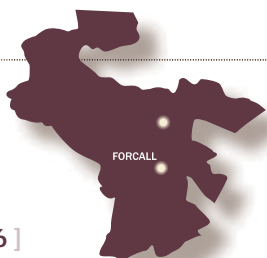
A través de les entrevistes sabem que una de les vivendes estava formada per planta baixa i primera, amb una cuina i dues sales. Així mateix a la porta de l'entrada, tot el que era el sostre estava cobert d'estampetes de sants incrustades entre els cabirons.

L'element constructiu principal és la tàpia. Com que ens trobem amb parets mig caigudes es pot observar de primera mà les característiques d'aquest tipus de construcció.

Uns bancals més amunt està la tanyada, de tàpia també, amb les portes d'accés emparedades, i en la mateixa era una petita pallissa.

Quant al seu origen el professor Eixarch l'ubica ja en diferents documents del s. XVII, així en 1633 veiem "Maset de Monserrat, dit de Molinos" i "Mas de Antoni Solvia, afrontacions dels Plans del Realet" i el 1693 "Masico de los Molinos antes de Climent Calatayud" i també "Masico de l'esquilador" al voltant de l'any 1884.

Des de quan no es viu al mas, no se sap exactament; en l'estudi de població de l'any 1850, figura Joaquín Querol com a cap de família, nomenant també a Bacetilo, Jaime i Pedro Querol, de 40, 24 i 22 anys respectivament; es dedueix per les característiques de l'estudi que vivien en el mas. L'any 1861 veiem el document de venda de la masia de Molinos, de Pedro Querol a Julián Ibáñez Pitarch. No obstant això, en un document de finals de s. XIX figuren com a propietaris de les diferents vivendes Lorenzo Barberà Balaguer i Tomás Eixarch Balaguer, respectivament. En els protocols notariais es comprova com Lorenzo Barberà adquireix l'any 1885 l'anomenada "Casa Vieja" del mas, així com la font anomenada Tosca pròpia del mas per a abeurar cavalleries i ramat. Però, ja no hi ha cap família vivint al mas, la qual cosa es constata ja successivament en els diferents padrons.

Ubicació: **polígon 2, parcel·la 39.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X:736853 Y: 4504714.
Extensió: 1 ha 89 a.

Vora el camí de les solanes.

Els propietaris són les germanes Antonia Agustina i Carmen Dolz Molinos i Juan Antonio Barberà Sebastià.

Distància al poble: 1,90 km. Distància a peu: mitja hora.

MAS DE LES REFOIES BAIXES

El mas es construeix aprofitant un desnivell del terreny, per tant, les edificacions i els accessos queden a diferents altures, fet que provoca també diferents altures en les vivendes. Destaquen les tres plantes de l'edifici per la part baixa. L'estat actual és molt greu, ja que ha caigut pràcticament tota la teulada, la qual era a dos aiguavessos. Les plantes o pisos interiors també han caigut, i han deixat, per exemple, testimoni de la ubicació de la xemeneia. En la part superior del conjunt hi ha l'era, on encara queden restes de la pedra de moldre.

L'element constructiu és la pedra, que s'utilitza en totes les edificacions.

Gràcies als treballs realitzats pel professor Eixarch Frasnó sabem que cap a l'any 1865 es va realitzar la venda pel marquès de Cruilles, Vicente Salvador Monserrat, a diferents veïns de Villores de la terra i el casalici, i que es van repartir tant les diferents estances com les terres de cultiu.

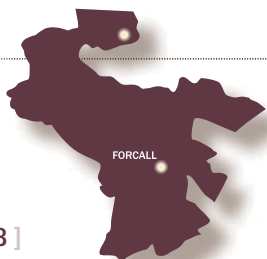
Anteriorment, en el s. XVII, va ser propietat dels Ciurana i dels Monserrat.

Pel que fa al padró municipal de Forcall trobem Joaquín Carbó com a cap de família en l'estudi de població de l'any 1850, mentre l'any 1858 tenim documentat que hi viuen 7 persones, l'any 1897 figura en el padró com a alberg, i no hi ha cap família empadronada. No obstant això, en el padró de 1901 ens torna a aparèixer com a ocupat des de feia 8 mesos, per la família formada per Fernando Blasco i Josefa Sabater i els seus fills Cosme, José i Fernando, tots naturals de Palanques.

De l'any 1908 trobem el document d'abandonament del mas de les Refoies Baixes de la família formada per Mateo Doménech, Juana Gasulla i els fills dels dos María, Josefa, Juan i Francisco, que tornen a Morella.

Seguidament, pocs dies després passa a ocupar-lo una altra família provinent de Palanques i formada per José Giner, M. Concepción Pitarch i els seus fills Fidel, Antonio, José, Amelia i Francisco, que figuren també en el padró de l'any 1910.

A partir d'aquest moment ja no tenim documentada la presència de masovers en el mas de les Refoies Baixes.

Ubicació: **polígon 11, parcel·la 101**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 735397 Y: 4508152.

Extensió: 119 ha 92 a.

Els propietaris actuals són els hereus dels veïns de Villores que van comprar el mas.

Distància al poble: 4,80 km. Distància a peu: 2 hores.

MAS DE MONTANYES

En la part de l'era trobem restes de la tanyada, totalment destruïda, edificada amb tàpia, de la qual destaquen els pilars davanter i central, de pedra.

L'entrada principal a la vivenda es troba protegida pels corrals, per tal d'evitar així els vents, aquesta part és la de major altura, amb planta baixa i dos pisos, al costat, com és habitual en aquest tipus de construccions, la porta del corral dels matxos.

En les construccions es combina la pedra i la tàpia, que es troba sobretot en les plantes superiors de la vivenda.

Al costat del casalici, hi ha diversos corrals i pallisses pràcticament destruïdes, també hi ha alguns que s'han modificat amb maons per la vinculació ramadera del mas com a activitat econòmica.

Ja l'any 1628 el professor Eixarch l'identifica amb el "Mas de Pere Pertura a les solanes davall de Sant Cristòfol", documentant ja en l'any 1716 "Masía Montañés, era del Dr. Jeroni Segarra" i el 1738 "Domingo Montañés, en masía de antiguo Pertura, en solana Sant Cristòfol" i el 1799 "Masías establecidas de los clérigos y Pertura por D. Joan Segarra a Cristóbal Montañés" més tard en l'any 1842 ens trobem amb "Masía Montañés de Teresa Roda, heredada de Francisco Roda, y Francisco Ferreres, ahora de Ramón Mestre Montañés." Curiosament el trobem més tard també amb el nom de mas de Montanyes o solana, se vende por 32.960 pesetas."

Pel que fa al padró municipal trobem una continuïtat documental de poblament, així, en l'any 1850 figura Ramón Mestre com a cap de família, poc després en l'any 1897 és Ramón Mestre Montañés qui figura ocupant el lloc. Es detalla que hi viuen 3 famílies. En el padró de 1901 ens trobem, per una banda a la família formada per José Mestre Querol, vidu i els seus fills Manuel i María Mestre Milián; i per l'altra banda a María Querol Carbó i Miguel Mestre Casanova. L'any 1910, ens tornem a trobar en el padró José Mestre Querol, la seua nova esposa Victoria Milián, els fills Manuel, María i Josefa, Antonia i José, així com Miguel Mestre Casanova i Enrique Eixarch Querol. Així com en l'any 1938 a José Mestre Querol, un altra vegada vidu i vivint amb les seues filles menudes Bárbara, Manuela, Antonio i Pilar Mestre Milián.

Cap a l'any 1934 el va comprar Joaquín García Sebastià, del mas de Mampel, i el va repartir entre dos dels seus fills, Joaquín i Miguel.

L'any 1940, segons el padró, hi viuen 5 persones.

En l'any 1955 trobem l'alta en el padró de Natividad Gasulla Peñarroya, de 20 anys d'edat, natural de la Todoella, quan es va casar amb Joaquín García Molés. El matrimoni viurà en el mas fins l'any 1983, quan l'abandonen i es converteixen en els últims masovers.

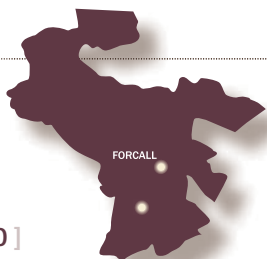
Ubicació: **polígon 7, parcel·la 152.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 735866 Y: 4501799.

Extensió: 92 ha 50 a.

Els propietaris actuals són d'una part José Querol Guimerà i de l'altra Herminia Marin Fandós.

Distància al poble: 2,50 km. Distància a peu: mitja hora.

MAS DE PARRA

Es tracta d'un conjunt d'edificacions que han estat rehabilitades recentment, respectant les característiques i la tipologia dels edificis i utilitzant materials típics de l'arquitectura tradicional de la zona.

En la part superior on es troba l'era hi ha la tanyada, amb coberta a dos aiguavessos, un poc més avall s'ubica la vivenda. La façana principal destaca per tindre diferents coberts i terrats, principalment es tracta de planta baixa més una planta, encara que podem trobar alguns punts en els quals la vivenda presenta dues plantes en la part principal. Al costat de la vivenda hi ha construccions annexes que segurament eren corral i corralets, així com pallisses menudes que s'estan rehabilitant mitjançant la incorporació a la vivenda. La pedra és el principal element de construcció present en totes les edificacions.

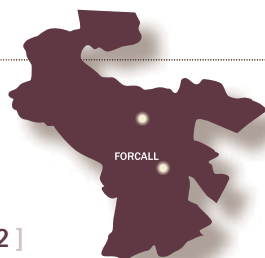
La primera referència al mas la tenim, segons els treballs del professor Eixarch l'any 1567 "Mas de Miquel Mijavila, davant la mola vedada, al cap damunt del barranch de la Vall", inicialment eren dos masos com es veu en el document següent de 1649 "Gabriel Mijavila y Mariana Llisterri, conjuges, vendimus 200 s. Sobre dos masades contigües en la partida de les Ombries de la Mola", i es va unificar en un, com veiem també en l'any 1806 "masia nombrada de Marco Antonio Michavila, sita a la partida de la Almenadella, que antes eran dos", observant els documents s'aprecia que el nom de Marco Antonio Michavila per al mas, ja es gastava en l'any 1691. L'any 1841 ja apareix amb el nom de "Margantoni" que és la contracció de la denominació anterior "Marc Antoni" Michavila. La seua propietat per part de la família Michavila es va succeint en el temps fins l'actualitat.

Seguint els padrons municipals, veiem que en el de l'any 1910 encara hi viu la família Michavila, no obstant això l'any 1913 es produeix l'alta d'una família de masovers provinent d'Ares del Maestrat formada per Francisco Garcia, Elisa Prats i els fills Clemente, Vicente, Carmen i Eduardo.

En el padró municipal de l'any 1938 figura la família formada per Ramón Vives Rallo i Carmen Esteve Pascual, i els fills María, José i Ramón Vives Esteve, qui l'ocupaven des de l'any 1932 i l'abandonaren el 1954.

El mateix any 1954 anaren Lorenzo Royo Rabaza, Matilde Boix Sabater i el seu fill José Ramón, i el van abandonar l'any 1964 per traslladar-se a Vinaròs.

Finalment l'última família que l'ha ocupat va arribar el 2 d'abril de 1966 procedent de la torre Marzá de Morella; es tracta de Manuel Troncho Ferrer, Herminia Mestre Roca i els seus fills Carmen i M. Pilar. No tenim la data exacta quan es va abandonar, però a través dels padrons, coneixem que en la dècada dels 80 ja no estava habitat.

Ubicació: **polígon 2, parcel•la 8.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 735497 Y: 4505497.
Extensió: 51 ha 80 a.
Els propietaris actuals són Carmen i Miguel Mestre Michavila.
Distància al poble: 3,80 km. Distància a peu: 1 hora.
Situat al barranch de la Menadella, a l'ombria davall la Mola de la Vila.

MAS DE RACÓ

El mas de Racó, sota la mola de Garumba, està format per un conjunt d'edificacions totalment de pedra. Un pati protegeix l'entrada principal de la vivenda, amb planta baixa i dues altures, i teulada d'una vessant. A la part de darrere de la vivenda, amb eixida a l'era, hi ha la xemeneia i teulada a dos aiguavessos, amb una altura. La construcció aprofita el desnivell del terreny de manera que la primera planta d'un accés és la planta baixa de la part de l'era.

El mas es troba en bastant bon estat, encara que la teulada comença a mostrar un deteriorament, per la qual cosa seria convenient portar-hi a terme una actuació urgent.

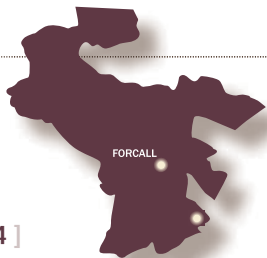
Si analitzem la documentació del professor Eixarch veiem l'existència del mas ja en l'any 1608 "Mas de Miralles, a la Ombria de la Roca de Migjorn" encara que un poc més tard en 1638 figura com "de Jaume Lolso" i ja el 1704 el veiem amb el nom actual "heretat a les ombries al camí que puja al mas del Racó", encara que en alguns llocs apareix amb la denominació castellana "Mas del Rincón." Curiosament en un altre document el veiem al costat d'un altre mas actualment desaparegut "Racó i Antolina, dos masias, contiguas."

Pel que fa als propietaris, l'any 1861 pertanyia a "Mas del Rincón de D. Manuel Osset de Valencia." I el mateix any un altre document ens diu que "Luis Matutano por poderes vende en lotes el mas", mentre que cap a l'any 1921 apareix vinculat a Matilde Redó García.

La família Beltrán Garcia recorda que els propietaris a qui pagaven l'arrendament eren d'Anglesola, fins que després va passar al propietari actual, ja en la dècada dels 80.

Pel que fa als seus habitants, sabem que en l'any 1850 l'ocupava Gabriel Querol, cap de família, Víctor Querol, de 22 anys, i Cristóbal Querol, de 42.

En el padró de l'any 1901 figura que l'ocupen des de 1891 la família formada per José Dolz Cruz i Rosa Ferrer amb els seus fills Isabel, Daniel, Benigna, Maximino, Juan Bautista i Rosa, qui provenien de Portell. Aquesta família continuarà habitant el mas durant tot el s. XX, fins l'any 1984 quan l'abandonaren el matrimoni format per Manuel Beltrán Dolz, María Gracia Milián Molés i el seu fill Vicente Beltrán Milián, documentant per tant una presència de la mateixa família de masovers 94 anys.

Ubicació: **polígon 6, parcel·la 323**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 738346 Y: 4501663.
Extensió: 140 ha 63 a.
El propietari actual és José Clemente Monserrat de Morella.
Distància al poble: 2,80 km. Distància a peu: 1 hora.

MAS DE REFOIES ALTES

El mas de les Refoies Altes estava format per tres masos o vivendes independents, on van viure fins passada la meitat del s. XX tres famílies.

Lamentablement, la construcció original es va perdre en l'incendi de l'any 1994, encara que posteriorment es va rehabilitar una de les cases, la de Pedro Ripollés, les altres dues van quedar totalment derruïdes, així com les pallisses i corralets.

La pedra és el principal element constructiu, encara que en les plantes superiors s'aprecien restes de tàpia.

Les altres dues vivendes compartien el mateix cos d'edifici; a una s'accedeix per la part de l'era, i a l'altra per un lateral. Queden restes de la porta i de balcó superior.

L'originalitat del conjunt consisteix en la seua relació amb l'era, ja que en lloc d'ubicar-se al voltant d'aquesta, se situen en tangent, amb una planta en T.

Pel que fa a l'origen de la construcció la trobem ja documentada pel professor Eixarch l'any 1395 "terra sita en terme de Forcall la refoya, confronta ab terra de Villores" i en 1531 "Solanes dites les Rafoyes a la partida de la Almenarella" i en l'any 1647 "Mas de les Refoyes de Blai Carbó", mentre que el 1865 "Refoyes altes de D. Carlos Royo y Sanjuan."

Pel que fa als habitants del mas, veiem com continua en l'any 1850 lligat a la família Carbó; el cap de família era Andrés Carbó, en el padró de 1901 figura com a cap de família Andrés Carbó Felipo casat amb Ramona Barberà Casanova, i els seus fills Joaquina, María, i Ramona; els mateixos continuen en el padró de 1910 amb tres fills més Pilar, Andrés i Vicente. De moment, es tracta d'una sola família. Probablement es dividirà entre els fills, ja que els actuals propietaris mantenen el cognom Carbó.

Més tard, en el padró de 1938, ja ens trobem amb més d'una família vivint, per una banda continuen Andrés Carbó Felipo i la seua dona Ramona Barberà, per altra banda Ramón Beser Martínez, Antonio Beser Solsona i Pilar Beser Carbó, que porten vora 18 anys vivint allí, naturals de Benassal i la família formada per Pascual Ortí, Filomena Querol i els seus fills Samuel, Humildad, Francisca, Francisco, Felicidad i Amerita, que l'habiten des de l'any 1935 provinents de Morella.

Es van succeir diferents masovers, així l'any 1964 l'abandonaven per traslladar-se a Saragossa Pedro Tena, la seua dona Herminia Centelles i els fills Julia, Miguel i Lourdes; poc després, l'any 1965, van entrar a ocupar el seu lloc Edmundo Gil Edo i Àngela Querol amb la seua filla Lourdes, i el van abandonar l'any 70. Així, durant aquest període hi havia dues famílies més vivint al mas, per una banda Pedro Ripollés Carbó i després la família formada per Sebastià Centelles, la seua mare, la seua dona Dolores Querol Centelles i els fills Guillermo i José Luis.

En el padró de l'any 1986, encara el trobem habitat per Pedro Ripollés Carbó, que finalment es va traslladar al poble, i no constata l'ocupació en el padró de l'any 1991.

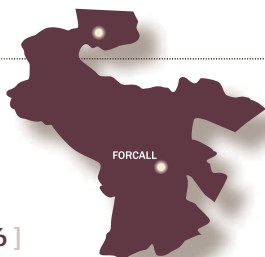
Ubicació: **polígon 11, parcel·la 52.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 734723 Y: 4508198.

Extensió: 131 ha.

Els propietaris actuals són Manuel Boix i els hereus de Pedro Ripollés Carbó.

Distància al poble: 6,50 km. Distància a peu: 2 hores.

MAS DE ROC

Es tracta d'un conjunt format per un edifici, amb volums juxtaposats i una palleria exempta; tot el conjunt està articulat per una era.

En l'edifici principal es troba la vivenda, de dues altures, un corral cobert, un altre amb tancat i una palleria. Destaca la tipologia constructiva a base de maçoneria, amb carreus als cantons, portes d'accés amb arcs, llindars a les finestres i un arc diafragma que destaca en tota l'estructura. La coberta és a dos aiguavessos, encara que actualment presenta uns fragments en mal estat.

El professor Eixarch l'identifica ja l'any 1532 amb el "Mas de Joan Roselló", un poc més tard en el 1596 "Antoni Soriano masover del Coromull, damunt dels Bovals, afronta ab Mola de Saranyana", i el 1621 "Joan Girona, mas del Coromull, en la ombria dels Giners" i l'any 1678 "Mas Coromull, torrent que va al molí Matalí fins teuleria vella", de quan canvia el nom a l'actual ens pot donar una idea un document de l'any 1805 "Masia del Cormull arrendada por D. Pablo de Pedro Camañes a Roque Barberà (30 cahires)", i ja un poc més tard, el 1865, "Masia del Cormull o de Roc."

Pel que fa als seus habitants, en l'estudi de població de l'any 1850 figura com a cap de família Teresa Beltrán, viuda, qui viu amb els seus fills, Francisco, Juan i Víctor Carbó. Posteriorment, en el padró de 1901, ens apareixen vivint el matrimoni format per Timoteo Martí Prats i Manuela Mestre Segura, els quals ens els tornem a trobar en el padró de 1910, fins que el 1912 es traslladen a viure al poble.

Trobem també que en l'any 1913 s'instal·len provinents d'Ares del Maestrat la família formada per Felipe Porcar, Antonia Beltrán, i els seus fills Vicente, Soledad i M. Pilar.

En un document notarial figura com l'any 1931 el compra José Monfort Monfort, qui apareix com a cap de família en el padró de l'any 1938, que portava vivint en el mas des de l'any 1925, quan va arribar procedents de Portell, amb el seu fill fadrí Clemente Monfort Bielsa, José Monfort Bielsa, la seua dona Simona Piquer Soler, de la Todolella, i els fills Vicente Ovidio i Montserrat; després es van afegir Roberta, Josefina, Nieves, Pilar, María África i Trini Monfort Piquer.

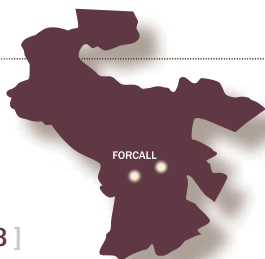
Així, la família Monfort, va continuar vivint bona part del s. XX, també hi va viure algun llogater, de manera que també trobem la instal·lació de Montserrat amb el seu home Plácido Mestre Celma, i els fills M. Teresa i José Antonio, fins que finalment s'abandonà l'ocupació l'últim terç del s. XX.

Ubicació: **polígon 8, parcel·la 397.**

Situació: 53 ha 3a.

Els propietaris actuals són els germans Ovidio, Monserrat, Roberta, Josefina, Nieves, Pilar, María África i Trini Monfort Piquer.

Distància al poble: 1,80 km. Distància a peu: 45 minuts.

MAS DEL ROIG

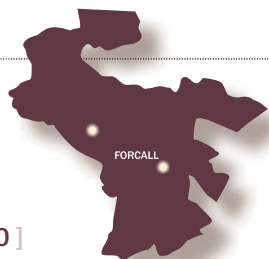
Es tracta d'un mas format per dos cossos principals, als quals s'afegeixen diversos corralis i un pati. El cos superior amb teulada a dos aiguavessos, mentre que el cos inferior amb teulada a una vessant. En la façana principal hi ha un terrat i un balcó en la primera planta; es veuen també restes de la pintura blava. Al costat de la porta d'entrada al mas, la porta del corralis dels matxos. El conjunt presenta poca altura, i es troba en tot el conjunt planta baixa i una altura.

La construcció és de pedra, amb murs de maçoneria; es veu la tàpia en molts pocs llocs, i destaca també el llindar de pedra de les finestres i les lloses de l'entrada.

Ens trobem també amb una pallissa pràcticament derruïda en l'era, al costat del mas.

Segons el professor Eixarch la seua primera referència la veiem en un document de l'any 1595 "Mas de Joan Franch in Almenar" i en un altre de 1603 "Mas de Joan Franch, Roca de la Molatella" i el 1638, "Mas al barranc dels Polos dit lo mas de Franch", més tard, en l'any 1832, ens figura ja amb el nom actual "Masia del Roig o de les Boniques"; el 1867 "Masia del Roig de Josep Peñarrocha Sorolla" o també "Masia de Gaspar Peñarroya Sorolla denominada antes de las Bonicas, después mas Roig y hoy de Peñarrocha."

Pel que fa als masovers que van viure ací, tenim la continuïtat de la família Peñarroya, que tenia el domini directe del mas, d'aquesta manera, en l'estudi de població de 1850 figura com a cap de família Gaspar Peñarroya, amb els seus fills Marcos, Leandro i Capito, en el padró de 1901 figuren el cap de família, Antonio Peñarroya Barberà, la seua dona Isabel Querol, i els fills Rosa, Antonio, Pascual, Juan, José i María, que es tornen a trobar en el padró de 1910, i l'any 1938, quan era el cap de família Antonio Peñarroya Querol, que vivia amb la seua dona Vicenta Carbó Ferrer i els seus fills Antonio, Francisco, José, Vicenta, Pilar i Consuelo. Així, trobem documentada la seua continuïtat al mas tota la dècada dels 50. Posteriorment, l'any 1962, es va instal·lar la família formada per Bernardo Ferrer Meseguer, la seua dona Carmen Troncho Ferrer i les seues filles M. Carmen, Dolores i Bernado, qui van abandonar l'ocupació del mas l'any 1968, i es van traslladar al mas de Liborio.

Ubicació: **polígon 9, parcel·la 11.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 734103 Y: 4504477.
Extensió: 49 ha 50 a.
El propietari actual és Miguel Bonet Querol.
Distància al poble: 2,80 km. Distància a peu: 45 minuts.

MAS DE SEBASTIANA

Curiós cas de conjunt per juxtaposició de cossos. Aquests elements són: vivenda, corral i graner.

Per la posició alineada, l'existència d'un mur amb porta que uneix el volum de la vivenda amb el graner, la seua posició que flanqueja l'entrada del barranc i la forma del mur que uneix els cossos de la vivenda, fa pensar que es tracta d'un clar exemple de mas fortificat.

Des del punt de vista arquitectònic, cal ressaltar la tipologia constructiva de maçoneria i tàpia, la composició de l'alçat principal, l'atri de l'entrada, el forn, la forma del qual ja s'aprecia des de fora, i la premsa de vi.

La vivenda presenta dues altures en la part de la façana principal, orientada cap al barranc. Destaca l'entrada a la vivenda i el perxi de la segona planta, a més a més, la construcció aprofita en alguns punts la roca del terreny, i la incorpora com a element. Com a curiositat, queden restes de la pintura blava que s'utilitzava en l'entrada, el balcó i les finestres.

Hi ha dues eres en la façana nord.

Pel que fa a la seua antiguitat i toponímia els treballs realitzats pel professor Eixarch l'identifiquen ja l'any 1693 "Mas de D. Blai Ferrer de Monroig dels Llops" i en un altre de 1745 "Masia de Llop, antes dos, en Almenad, en Barranco dels Polos, afronta ab Torre Roselló, Masia antes de Suñer, ahora dels Capellans (Carbó), masia de la Almenad antes dels Albalats, Masia de Segarra, ahora de Don Gaspar Miro establecida a Marco Llop" mentre que el 1841 ja ens el trobem amb el nom actual "compraventa Mas Sebastiana por D. Joan Ferreres Gisber a D. Joaquín Ferrer Blasco, marqués de Villasegura"; l'any 1934 el van adquirir Joan Puig Aguilar i Dolores Mampel Carbó, avis dels actuals propietaris.

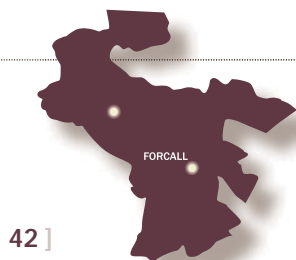
Pel que fa als seus ocupants, veiem en l'any 1850 com a cap de família Joaquín Llop; la família va continuar en el padró de 1901, quan era la cap de família María Mestre Segura, viuda, amb els seus fills Joaquín, Pascuala i Vicente Llop Mestre, i per altra banda el seu fill major Francisco Llop Mestre, la seua dona Mariana Membrado i els fills Francisca, Joaquín, Manuel, Francisco i Antonio. Es tornen a trobar com a habitants en el padró de 1910 la família de Francisco Llop Mestre, amb dos fills més, María i Consolación.

Més tard, en el padró de 1938, ja ens trobem una nova família en el mas, la formada per Cristóbal Bellés Miralles, la seua dona Rogelia Royo Porcal, i els fills Celso, Alejandro i Enrique Bellés Folch i Antonia, Angel, Ernesto, Julia, Manuela, Consolación, Adoración i Carmen Bellés Royo, que provinents de Portell l'ocuparen en l'any 1922, fins vora l'any 1954.

Seguidament, el 1955 arribaren provinents de Morella, Pedro Folch Cruz, la seua dona Trinidad Celma, i els fills Herminio i Vitalia.

Més tard, el 1962, s'hi instal·laren Enrique Porcar Bada i Pilar Roig Monterde, amb els seus fills Enrique, Eliseo, Pilar, Julio i Arturo, que van estar fins l'any 1974, quan van marxar i es van convertir en els últims masovers.

Ubicació: **polígon 10, parcel·la 11.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X:733841 Y: 4504911.
Extensió: 125 ha 25a
Els propietari actual són Manuel i José Carbó Puig.
Distància al poble: 3 km. Distància a peu: 1 hora.

TORRE AMELA

Ubicat a la vall del riu de Xiva.

Conjunt d'edificis format per torre defensiva amb pallissa adossada i gran magatzem a dos aiguavessos.

De tot el conjunt destaca arquitectònicament el cos principal, l'antiga torre defensiva, les restes de les antigues masades que amb caràcter defensiu s'ubicaven en les vies d'accés, que en aquest cas unia Forcall amb Xiva.

L'edifici de la torre amb teulada a dos aiguavessos compta amb planta baixa i tres plantes d'altura. Destaquen les reformes dels s. XVII i XVIII com són el balcó redó i les finestres de la última planta. En la construcció annexa, amb teulada d'una vessant destaquen les dues balconades, una sobre l'altra.

Pel que fa als elements de construcció, destaca l'ús dels murs de maçoneria, amb carreus als cantons, sobretot de la torre.

Al costat del mas s'han creat construccions pròpies de l'activitat ramadera que es realitza.

El professor Eixarch Frasnó l'identifica ja en l'any 1389 "Mas de Guillem Saura al riu de Xiva"; el 1429 amb " Torre den Puilart"; el 1589 "Torre de Vicent Saura" i l'any 1663 "Torre de Pau Saura al riu Xiva" mentre que en l'any 1850, en l'estudi dels masos de Forcall s'anomena "Torre Romeu" i també ja en el mateix any 1850 ens la trobem en altres documents com "Mas Torre Amela", tenint també documentada la venda realitzada per part del propietari Vicente Noguera Janguas a Miguel Amela Casanova, que segurament ja comptaven amb el domini útil de la propietat.

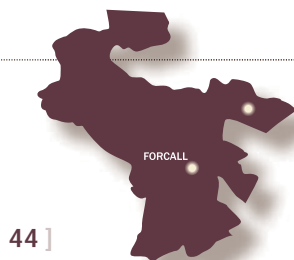
Respecte als seus habitants, com veiem, està documentada la presència, ja en la meitat del s. XIX de la família Amela, que continua en el padró de 1901; el cap de família era Ramón Amela Segura, amb els seus fills Manuel, Antonio, José, Ramón, Antonia, Carmen i Consolación Amela Casanova, i per altra banda el seu fill major Miguel Amela Casanova, la seua dona Francisca Balaguer Michavila i el seu fill Ramón, que habitaven des de sempre en el mas. Més tard, en el padró de 1910, figura una altra vegada, Miguel Amela Casanova la seua dona Francisca Balaguer, i els fills Ramón, Àngel, José, Purificación i Francisca, amb les germanes Francisca i Carmen Amela Casanova.

Més tard, en el padró de l'any 1938 és Ramón Amela Balaguer, fill major, qui viu al mas amb els seus pares, la seua dona Cecília Ayora Carceller i els seus fills Ramón, Francisca i Eugenio, que també hi viuen en la dècada dels 50.

Van residir també diferents famílies masoveres com ara la formada per Isidro Centelles, la seua dona Adela Prats i els seus fills Manuel, Pilar, Adrián, Emilio i Elvira que van arribar en l'any 1952 i l'abandonaren el 1954.

L'any 1954 l'ocuparen també Guillermo Segura i Carmen Celma, amb els fills Encarnación, Josefa i Lourdes i que marxaren en 1965 per traslladar-se a Morella.

Ubicació: **polígon 3, parcel·la 33.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 738469 Y: 4505868.
Situat vora el Riu de Xiva.
Extensió: 90 ha 50 a.
El propietari actual és Fernando Amela Nager.
Distància al poble: 3,70 km. Distància a peu: 45 minuts.

TORRE DIONISIO

Situat en el camí real que porta a Aiguaviva per Sorita.

Edificació que en el seu cos principal fa veure clarament el seu caràcter defensiu, lògic si examinem la ubicació, amb una perspectiva ampla sobre les valls dels rius Bergantes i Xiva. Els pinacles que marquen els cantons de la coberta a una vessant és una simbologia típica d'aquest tipus d'edificacions tant d'aquesta comarca com de les dels voltants.

En l'edificació, de murs de maçoneria i assentada sobre la roca, que es troba pràcticament derruïda, destaquen els llindars de la porta principal i de les finestres.

Al costat de l'edifici principal es troben construccions de corrals, pallisses que donen a la part de l'era i un pati.

Es poden apreciar restes de l'antic camí, per la part del barranc, on veiem l'empedrament i l'escalonament, així com un pou cec en el bancal vora el barranc.

Actualment, presenta un estat d'abandonament molt gran.

Encara que l'existència de la torre és molt més antiga, la primera constància documental identificada del mas la tenim segons el professor Eixarch l'any 1532 "torre e casa derrocada en part del riu Major al camí se va a Calanda"; el 1661 "Torre de Gaspar Gil, al riu Xiva"; el 1661 "Torre dels Pobills de Gaspar Gil, al sol davall del riu Xiva" i el 1710 es coneix com "Torre de Lucas junto río viene de Chiva", mentre que la identificació amb el nom actual ens la dona un document de l'any 1745 "Torreo masía en río Chiva y Mayor que tiene arrendada Dionisio Aguilar."

Pel que fa als seus habitants, veiem com l'any 1850 figura com a cap de família Miguel Sabater; la família continua en el padró de l'any 1901 amb Ramón Sabater Conesa, la seua dona Isabel Balaguer Michavila i el fill Pedro José Sabater Balaguer. Els tornem a trobar l'any 1910 amb 4 fills més, Joaquina, Ramón, Soledad i José. El cens electoral de l'any 1917 ens informa que hi ha un home major de 25 anys vivint allí, així es comprova la continuïtat de l'ocupació en aquesta data.

L'any 1926 va ser venut per Maria de la Sota de Pedro a Salvador Grau Bernus, industrial de Vil·lores; es van repartir així les terres adquirides i es van regular després entre diferents habitants segons un document privat, que tots van prometre complir en totes les seues parts. D'aquesta manera, quan es reparteixen les parcel·les, s'estableix també les tandes de reg del riu de Xiva, "José Carceller Eixarch tres horas y siete minutos, primer turno a las seis de la tarde y el segundo a las dos y cincuenta y tres minutos de la tarde del sábado" i així José Sabater Mampel, Salvador Grau Bernus, Antonio Fuster Julián, Joaquín Querol Sabater, Bruno Ronsano Molés, Francisco Casanova Querol, Miguel Mampel Martí, Juan Querol Sabater, Juan Carbó Querol, Jerónimo Troncho Troncho, Jesús Peñarroya Ronsano, José Martí Mampel, María Balaguer Eixarch, Juan Centelles Querol, Carmen Querol Ronsano, Vicente Querol Mampel, Gregorio Manuel, Isidro Guimerà Carbó, Antonio Guimerà Carbó, Jacinto Guimera Carbó, Ramón Folch Membrado, Miguel Vaquer Salvador, Juan Balaguer Eixarch, Mariano Querol Sabater, Antonio Frasnó Ferrer, Rosa Guimerà Carbó i María Carceller Eixarch.

Des d'aquest moment ja no viurà ningú més en el mas, l'ús de l'alberg o vivenda estarà vinculat a totes les persones propietàries del mas.

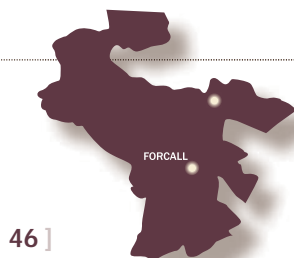
Ubicació: **polígon 3, parcel·la 13.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 737420 Y: 4505665.

Extensió: 87 ha.

El propietari actual són els hereus dels veïns de Vil·lores que van comprar el mas.

Distància al poble: 3,20 km. Distància a peu: 45 minuts.

TORRE FOLCH

Restes d'un conjunt que en altre temps degué ser un important nucli de població rural.

En l'actualitat sols queda dret un conjunt lineal que té l'era en la façana nord i corrals en la sud, i que arreplega ja el pendent del barranc.

L'element més important del conjunt era, sens dubte, la torre defensiva que s'erigia en l'extrem esquerre de l'actual edificació. Aquesta es va destruir durant l'última guerra civil; les restes es van utilitzar per a la construcció d'altres edificacions properes que ja es troben derruïdes. Destaca la utilització de la construcció en pedra seca.

El professor Eixarch identifica ja la Torre Folch en un document de l'any 1561 "Masada o Torre de Marginet en barranc de la vall, afronta ab terme de Vil·lores i mola vedada" i en 1691 "Torre de la viuda de Joan Saura" mentre que un altre document de l'any 1742 ens dona la clau del canvi en la toponímia "Masia que habita Pablo Folch llamada la Torre Marginet."

Pel que fa als propietaris, sabem que l'any 1838 eren Ramona Acahuete Fonte i Luis Acuavera Espanyol, veïns de Terol i que el van adquirir per herència de la seua tia Ramona Royo Sanjuán.

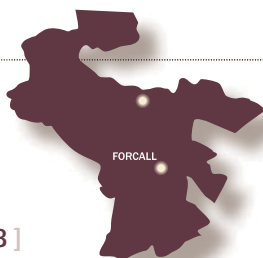
Un poc més tard, també tenim documentada la venda en l'any 1906 de tot el mas per part del senyor Noguera Acuavera a José Bellés Moliner i Modesto Vives Puig, veïns de Vilar de Canes i Ares.

Pel que fa als masovers que hi van viure, veiem en l'estudi de l'any 1850 com el cap de família que viu a la Torre Folch és Matias Beltrán, amb els seus fills Pedro i Antonio. En el padró de l'any 1901 es tracta de la família formada per José Adell Palos, vidu, el seu fill José Adell Peñarroya, la seua esposa, Vicenta Peñarroya Eixarch, i els fills Miguel, Pilar, Antonio, Rosario, Vicente, Joaquín i Elvira, fadrins, i el fill major José Adell Peñarroya (fill) amb la seua dona Ramona Ibáñez. Aquesta família provenia de Ortells i es va instal·lar l'any 1893. Segurament el van abandonar ben prompte, ja que l'any 1910 hi ha una altra la família masovera, i segons el padró fa ja 10 anys que hi viuen; són Luis Escuder Monfort, la seua dona Miguela Tena i els fills Vicente, Rosa, Petra, Isabel, José i Teresa, qui l'ocupen fins l'any 1955, quan tenim documentada la seua emigració cap a Cerollera, Terol.

El mateix any 1955 s'instal·len procedents del mas de Barberà de Sant Cristòfol, Jaime Monfort Guimerà, la seua dona Teodora Guardiola Celma, i per una banda, el seu fill Manuel Monfort Guardiola, la seua dona, Maria Molinos Garcia, i per altra banda la seua filla Isabel Monfort Guardiola, amb el seu home Antonio Molés Ferrando i els fills Isabel i Monfort, encara que l'abandonaren poc després, l'any 1957.

Així, trobem l'alta en 1957 de la família formada per Francisco Membrado Mestre, la seua dona Manuela Bellés Royo i els fills Eliseo i M. Cristobalina; aquesta és l'última família que hi va viure, i que el va ocupar fins l'any 1988.

Ubicació: **polígon 2, parcel·la 1.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 736244 Y:4505179.
Extensió: 76 ha.
Els propietaris actual són els hereus de Julia Bellés Puig i Eliseo Bellés Royo.
Distància al poble: 2,90 km. Distància a peu: 1 hora.

TORRE SELLÓ

Edifici de mas format per cossos sobreposats. Torre amb espadanya, ermita, *perxi* i *convertis*, vivenda amb forn de pa. L'edifici principal amb teulada a dos aiguavessos presenta planta baixa i dos nivells d'altura, la seua façana, amb grans i ben llaurats carreus, adossada gairebé a la torre li confereix un caràcter senyorial. A més del cos principal es disposa d'edificis annexats, separats d'aquest i d'ús agrícola, que recauen principalment a l'era, que està enllosada.

Cal destacar a més de la part típica de la composició, els elements de pedra tant en les portes amb arc de mig punt a l'accés al mas i l'ermita, com els pinacles d'aquesta.

Destaca l'ermita, amb escut de la família Roselló, adovellada, amb la data 1697, al costat de l'anagrama de Maria, restes d'altar, volta de canó i rèplica del quadre de l'assumpció de la mare de Déu, en l'actualitat en la capella de sant Vito del temple parroquial.

Anomenada també Torre Campana o Torre Roselló, cognom il·lustre portat pel doctor Gabriel Roselló de la Torre, savi i diplomàtic arxipreste de Morella. L'assassinat del seu pare a una curta edat, la mort de la seua mare quan estava a punt de complir 16 anys i un greu accident patit per dos dels seus familiars, que va estar produït per un llamp i que els va costar la vida, va conferir a aquest forcallà il·lustre un caràcter especial.

No obstant això, amb anterioritat a la creació de l'ermita, ja tenim documentada l'existència de la Torre, així l'any 1532 "Miguel e Pedro Roselló, germans veïns del mas de la Torre, hereus que foren de Joan Roselló, fan partició heretata la Foya sobre lo mas"; i el 1633 "Mas o torre a la almenad de Gabriel Roselló arrenda a Blay Sunyer", es veu així la continuïtat d'aquest topònim en el mas.

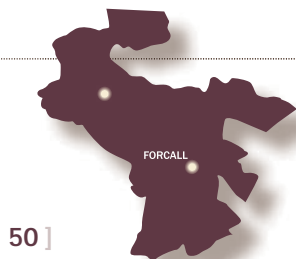
Pel que fa als propietaris, sabem que el 1820 el van comprar Miguel Osset Liñán i Vicenta Mateo Lozano de Cantavella; va continuar en mans de la mateixa família fins que l'any 1927 es va vendre a Antonio Carbó Ferrer que va anar unificant tot el mas que era part de diferents hereus. Finalment, l'any 1969 l'adquireix l'actual propietari.

Pel que fa als masovers, sabem que l'any 1850 l'ocupava la família d'Antonio Carbó, també estava el seu fill Antonio Carbó. Entre altra informació aquest document ens diu que és un dels pocs masos del poble amb llicència d'armes; això ens dona una idea de la seua importància. Més tard, en el padró de 1901, ens trobem, per una banda a Francisca Casanova, viuda, i el seu fill fadrí Pedro Carbó, i per altra banda el seu fill hereu Antonio Carbó Casanova, la seua dona Vicenta Ferrer i els fills Antonia, Antonio, Francisca, Manuela, Vicenta i Francisco, que sempre havien viscut al mas de la Torre Roselló, i que tornaven a figurar com a habitants en el padró de 1910; l'ocupació familiar continua en el padró de 1938 i es té documentada fins vora la dècada dels 60.

Més tard, l'any 1961, trobem l'alta d'una nova família formada per Pedro Sorribes Beser, la seua dona M. Teresa Fabregat i els fills Casimiro, Vicente, Manuel, Francisco, Palmira i Teresa, que van viure allí fins l'any 1971.

Actualment, és un dels pocs masos que està habitat. Hi viu la família formada per Antonio Marín Mestre, la seua esposa Josefa Soler García i Rocío Marín Soler, naturals de Mirambel i que l'habiten des de l'any 1987.

Ubicació: **polígon 10, parcel·la 3.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 733621 Y: 4506097.
Extensió: 210 ha 40 a.
El propietari actual és Antonio Mestre Ferrer, de Morella.
Distància al poble: 4,30 km. Distància a peu: 2 hores.

MAS DE LA TORRETA

Es tracta d'una edificació de gran importància etnològica, Així com d'una forta implantació en el paisatge.

Rep el nom de la Torreta per la torre del s. XII, que en un principi tenia un caràcter defensiu. La torre té tres plantes, la més alta seria per a emmagatzemar, en la del mig se situaven les moles i en la baixa s'arreglegava la farina. El molí té annexades una sèrie d'edificacions que feien les funcions de magatzem i que no desvirtuen per a res la seua imatge. La bassa de recollida de l'aigua està destruïda.

Pel que fa al mas, consta de planta baixa més tres altures; a més, s'han afegit una sèrie de construccions més recents com ara miradors i balconades. L'edifici amb teulada d'una vessant porta annexada una xicoteta construcció que es dedicava a corral dels animals, l'element constructiu són els murs de maçoneria i es veu l'existència de carreus en els cantons i tapial en la part superior.

El primer testimoni trobat del molí de la Torreta es remunta a la primera meitat del segle XVI, en un document del notari Vicente Onofre de la Tonda en referir-se a una "hereditas de Jacobo Monmeneu, in termino Forqualli, en lo riu de Chiva, damunt del molí nou." Pertanyent al mateix notari i de l'any 1577 hi ha una Concòrdia entre Forcall i Villores "per rahó y causa de la çut o estacada que la Universitat de Villores ha fet y edificat davall lo cacau del molí del dit lloch del Forcall."

Cinc anys més tard, els jurats de Forcall, "arrenden lo molí fariner de la Torreta ab totes les seues terres de aquell"; aquest és el primer document on ens apareix amb el nom actual.

Més tard, en un arrendament efectuat pels jurats de Forcall l'any 1584, es coneix una nova denominació de la Torreta "molí vulgarment dit dels terrats."

No obstant això, la categoria de "molí del lloch" acaba perdent-la, i passa a ser de propietat particular, així, l'any 1650 en un protocol notarial figura que "Gaspar Miró, miles, Forcalli, arrendat Jacobo Mijavila quandam molam et terras, dictam la Torreta, sitas in termino Forcall"; així passa a incrementar el ric patrimoni dels Miró, i continua així documentat també en la meitat del s. XVIII.

Pel que fa als seus habitants, els masovers van estar vinculats a l'explotació del molí, així en l'estudi de l'any 1850 figura com a cap de família Vicente Molinos, mentre que en el padró de l'any 1901 és José Martí Albalat el cap de família, qui viu amb la seua esposa Manuela Balaguer Michavila i els fills José, Vicenta, Antonio, Maria, Julio, i José Manuel Martí Balaguer. Curiosament, l'ofici del cap de família figura que és llaurador i no moliner, com figura en el cas del molí Matalí. Aquesta família portava vivint al mas des de l'any 1899. Continuen figurant en el padró de 1910, amb tres fills més, Román, José i Ramona. I continuen també en el padró de 1938, quan és el cap de família el fill gran José Martí Balaguer, qui viu amb la seua esposa Ramona Martí Molinos i els fills Antonio, Julia, Rosario, Manuela, Asunción, Rosa i Ángeles.

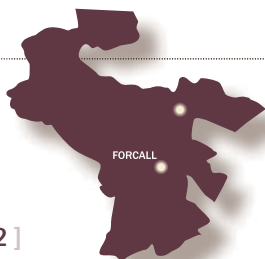
Així, l'ocuparen tot el segle fins l'any 1994; les últims persones que hi van viure van ser Juan Antonio Martí i Consolación Cerdà. Per tant, es té documentada la presència d'aquesta família al mas 95 anys.

Ubicació: **polígon 4, parcel·la 31.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 737062 Y: 4505623.

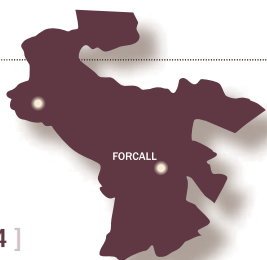
Ubicat vora l'antic camí Real.

Els propietari actuals són Manuel Martí Cerdà i M. Jesús Mas Pitarch.
Distància al poble: 2,16 km. Distància a peu: 45 minuts.

MAS DE VITO

Ubicació: **polígon 10, parcel·la 4.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 732158 Y: 4505455.
Extensió: 175 ha 25 a.
La propietària actual és Josefina Prats de Morella.
Distància al poble: 6,90 km. Distància a peu: 2 hores.

El mas es va cremar en l'incendi de l'any 1994, i es va edificar totalment de nou l'any 1996; per tant, es tracta d'una construcció nova, formada per planta baixa i una altura i accés per la part de dalt de l'era.

S'observen restes del que devia ser l'antiga edificació, així com restes de les pallisses, corrals i patis.

Actualment es troba vinculada a l'explotació ramadera.

Pel que fa als treballs realitzats pel professor Eixarch, situen el mas l'any 1802 "Masía antes de Víctor Llop, ahora de Milián, en Barranco dels Polos, ahora dels Llops"; l'any 1842, "Masía de Víctor, de Vicente Milián i Manuel Milián" i el 1859 "Masía de Víctor Milián Ferrer, en Barranco dels Llops."

De l'any 1884 és un document que registra la venda del mas, d'una part Manuel Ferreres Climent del domini directe i Víctor Milián Ferrer del domini útil.

Sobre l'any 1932 el van comprar els pares de l'actual propietària.

Pel que fa als masovers que el van habitar figura l'any 1850 Manuel Milián, qui apareix també en els documents del professor Eixarch corresponents a aquesta època. Més tard, en el padró de l'any 1901, és el cap de família Vicente Querol Allepuz, que resideix al mas amb la seua esposa Manuela Sabater Conesa i el seu fill Gabriel, que provenen de Morella i l'ocupen des de 1887. Més tard, en el padró de 1910, continuen vivint el matrimoni, amb un altre fill, José Querol Sabater, la seua esposa Josefa Adell Bono i els fills José, Manuel, Julia i Ramona. El van abandonar poc després, ja que en l'any 1913 és una altra la família masovera qui l'habita, segons la informació que ens proporciona el padró de 1938. El cap de família era Francisco García Marqués, amb la seua esposa Elisa Prats Beltrán i els fills Eduardo, Juan, Pilar, Rogelia i Elisa, provinents d'Ares del Maestrat.

Seguidament trobem un moviment continuat d'altres i baixes de famílies masoveres, així

l'any 1954 s'hi instal·la la família formada per Sebastián Julián Soler i Rosa Piquer, amb els seus fills Julio i Montesanta. Es constata l'abandonament total dels seus membres l'any 1957, quan va marxar el matrimoni i els fills Pilar, Virgilio i Julián, per traslladar-se a la Todolella.

Al mateix temps, l'any 1955, es produeix la baixa de Francisco Porcar Beltrán, la seua dona María Borrás Segura i la seua mare Antonia Beltrán Guarch, que es traslladen a viure al poble al C/ Cura Carceller.

Els últims masovers que hi van viure van ser Juan Rodes, la seua dona Guadalupe García i els seus fills Juan Antonio, Trini, Miguel, M. Carmen, Filo i Daniel, provinents del mas de Casanova, que el van habitar des de l'any 1969 fins al 1974, quan es van traslladar al mas de Barberà del riu de Xiva.

MOLÍ MATALÍ

La seua història ha anat deixant empremta en el creixement de la fàbrica, tant en la juxtaposició de volums com en les juntes de diferents materials.

Elements d'interès són el porxos de l'entrada, les moles, el pont d'accés i sobretot la bassa de grans dimensions. L'edifici principal, amb teulada a dos aiguavessos ha estat rehabilitat: manté la construcció original, ressalten els murs de pedra i els carreus dels cantons i destaca la tanca de pedra que envolta la casa.

Gran importància presenten també els elements etnològics relacionats amb les sèquies i el molí.

La seua existència es remunta als temps fundacionals de Forcall. Així en un document de l'any 1318 veiem "Molí in riu de Cantavella de Raymon de Vinatea... mana el rei repararlo por haberlo derruido las aguas del rio"; l'any 1323 "Molí de Raymon de Vinatea, sobre l'ús de l'aigua de la sequia per regar l'orta del lloc."

Així, en l'arxiu del Regne de València, figura en el llibre de l'Honrat en Francesch Monllober, justícia de Forcall de l'any 1464, en el capítol de clams o queixes "del bestiar de Nicolau Gil és entrat dues vegades en la devesa de mas Roq, del dit seu principal, prob lo molí apellat de Ledós."

En un instrument de vendes sorgeix la propietat del molí a nom de Pere Maçaner en el segle XVI. En la donació realitzada per aquest el 1532 a la seua filla Catalina pel casament amb Antoni Saura de Villores resa: "en contemplació de matrimoni, de un molí farinet situat e posat en el terme de Forcall."

Més tard, el 1574 trobem un nou propietari "Molí de Gaspar Franch en el riu de Cantavella" i el 1638 "Orta olim de Johan Maçaner. Affronta cum flumine de Cantavella, cum cequia molendini Michael Giner."

El propietari següent, qui va donar el seu nom tal com el coneixem avui, va ser Gaspar Matalí, de qui sabem que estava casat amb Anna Ferrer, a principis de 1678 va posar en venda el mas; el va succeir en la propietat Josep Gasulla, juriconsult i catedràtic d'Osca i València, i el seu fill Carles Gasulla d'Ursino, advocat, militar i poeta que el va tindre en propietat més de mig segle.

El professor Eixarch té documentats un llistat de propietaris, amb una constant en tots els documents, i és la queixa dels propietaris de l'escàs rendiment que es pot donar al molí degut a la poca aigua que baixa pel riu Cantavella. I finalment els propietaris actuals que l'adquiren l'any 1988.

Pel que fa als seus pobladors trobem en l'any 1850 que l'habitava José Mampel, amb els seus fills Antonio i Victor el major, qui apareix com a cap de família en el padró de 1901, de professió moliner, amb la seua dona Felicitas Carbó i els fills Maria, Pedro, Mariana i Dolores; tots continuen en el padró de 1910.

Més tard, l'any 1931, sabem que hi viuen tres persones; no es té informació del padró de 1938, però se sap que no hi viu ningú ni l'any 1940 ni el 1945.

Per altra banda, l'any 1954, trobem la baixa d'Antonio Gil Palomo, la seua dona Maria Guarch Barbera i els seus fills Antonio o Juan.

Posteriorment hi va viure la família Millán García, que el van habitar de manera intermitent fins la dècada dels 80.

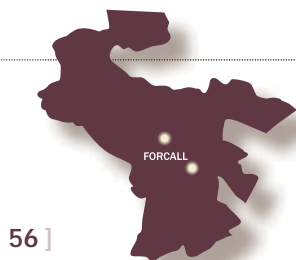
Actualment s'ocupa com a segona residència per part dels propietaris.

Ubicació: **polígon 8, parcel•la 85.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 736073 Y: 4503634.

Partida horts del molí.

Els propietaris actuals són Francisco Carbó Monfort i Paquita Prades Prats. Distància al poble: 0,90 km. Distància a peu: 15 minuts.

FÀBRICA DE PALOS

El molí d'en Berga és un dels edificis que formen part de conjunt de la fàbrica de Palos. Encara es conserven les moles i la bassa que més tard emmagatzema l'aigua que mou la maquinària de la fàbrica.

Posteriorment, es va edificar el castell residència del noble Blai Berga, de la qual encara es conserva la severa façana de carreus i traç gòtic, amb finestral, escut i una bonica capella situada al costat dret.

En l'interior es troben portes i artesanats acuradament treballats. Es conclou amb un cos del s. XVII amb tàpia que recorda la façana dels Osset.

Existeixen diferents edificis rehabilitats per a l'ús de vivenda, entre els quals destaca l'edifici de tres altures amb escala d'accés exterior.

Tota la plaça interior es troba enllosada amb portes d'accés a les terres de cultiu.

El 1859, Francisco Palos Guarch va traslladar la seua fàbrica tèxtil a la masada dels Berga. Es van construir així una sèrie d'edificacions d'ús industrial. En el primer terç de segle va aconseguir el seu màxim esplendor, amb 50 treballadors.

La seua existència documental està constatada des de ben prompte, així l'any 1462 ja ens trobem "Molí apellat de na Mallades". Més tard, apareix lligat a les propietats dels Berga, de manera que veiem el 1668 "afronta ab sequia del molí d'en Blai Berga"; el 1615 "en la Torre de D. Joan Ciurana que era de D. Blai Berga, sita en lo terme de Forcalll al sol del riu de Morella" per passar més tard, l'any 1627, a propietat de la família Monserrat.

Pel que fa a la informació que ens apareixen en els padrons municipals, trobem com a cap de família, l'any 1850, Francisco Palos, mentre que el 1901 és Domingo Palos Rochela, fabricant, que viu amb la seua dona Asunción Monzón Gálvez, i els fills Francisco, Pilar, Justina, Antonio, Dolores i Consuelo; part d'aquesta continua en el padró de 1910. En el padró de 1938 ens trobem, per una banda la família formada per José M. Puig i Monserrat Pereaunau, amb les seues filles M. Nuria, Inmaculada i Mareleys, qui es trobaven de manera temporal i per altra banda la família formada per Estrella Ferreres Garcia i els seus fills Antonio, Concepción, Domingo, José M., Maria, Asunción i Luis Palos Ferreres. D'aquesta manera, es constata l'ocupació de la família Palos fins a l'actualitat; i la seua residència hi continua establerta.

L'existència de la fàbrica tèxtil hi dona unes característiques específiques, es vincula a l'activitat fabril més que a una economia agrícola i ramadera. No obstant això, dins de la seua gestió també s'inclou el cultiu de les terres del mas, la qual s'arrendava a famílies masoveres que vivien en un dels edificis que conformen el conjunt.

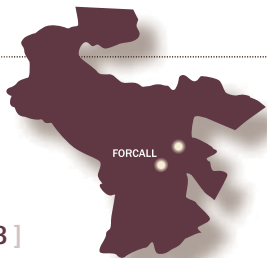
L'última que hi va viure va ser la formada per Casimiro Tena Segura, la seua esposa Bárbara Marín Mestre i els fills Jesús, José María, Evaristo, Juan i M. Teresa entre els anys 1980 i 1992.

Ubicació: **polígon 4, parcel·la 208.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 737659 Y: 4503998.

El propietaris actuals són la família Palos Ferreres.

Distància al poble: 1,5 km. Distància a peu: 15 minuts.

MAS DE MILIÁN

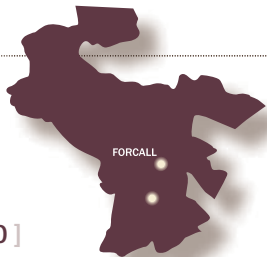
Típic conjunt que s'articula al voltant de l'era, format per dues parts: vivenda i pallissa.

La vivenda està situada en la falda i a dues altures. La inferior s'utilitza com a corral i cuina, mentre que en la de dalt s'ubiquen les habitacions. La teulada és a una vessant. Destaca com a element constructiu la pedra seca, present aquest treball en la major part dels edificis.

La seua existència és més recent, així, el 1854 el trobem com "Maset de Milián en els Abovals, Antonio Milián Vinyals, heredó de su padre Joan Milián Calatayud." També se'l coneix amb el nom de "Custòdia" per una anterior propietària o "Masicó", perquè es tracta d'un mas petit, d'extensió reduïda.

Pel que fa als masovers que hi han viscut, no el trobem habitat en l'estudi de l'any 1850, ni figura en el padró de 1901, ni en el cens electoral de 1907, i tampoc en el padró de 1910. És en el padró de 1938, quan el trobem de nou habitat per José Querol Guimerà, la seua dona Francisca Fandós Ortí i la mare d'ella Vicenta Ortí Salvador, qui van comprar el mas i van vindre des d'un mas de Morella. Segons el padró al voltant de l'any 1929.

Cap a l'any 1945 va anar a viure amb ells, procedent de Castellfort la seua neboda Herminia Marín Fandós, qui en casar-se amb Manuel Beltrán Dolz, del mas de Racó, va continuar ocupant-lo, va establir la seua residència, i hi viu fins a l'actualitat.

Ubicació: **polígon 7, parcel·la 155.**

Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 736303 Y: 4501679.

Ubicat a la partida de les Voltes.

La propietària actual és Maria Pilar Beltrán Marín.

Distància al poble: 3,20 km. Distància a peu: 45 minuts.

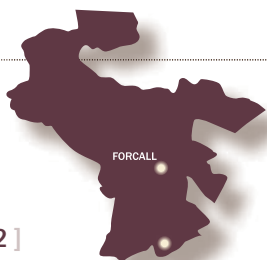
MAS DE GARCÍA

Malgrat que està totalment destruït, resulta interessant perquè es poden observar les característiques i els elements constructius d'aquest tipus d'edificis. La teulada es troba totalment assolada, igual que les plantes i les estances que distribuïen l'edifici. Destaca un arc diafragma que es troba en el centre mateix, característic de l'arquitectura de conquesta tant en edificis religiosos com civils. Totes les construccions són de pedra seca, amb carreus als cantons. A l'era també es pot apreciar el treball realitzat en les parets de pedra seca que la separen dels bancals.

Pel que fa a la seua antiguitat, apareix documentat l'any 1658 "Mas en riu Caldes de Miquel Giner, solia ser de Joan Albalat, senyor util Llus Garcia de Morella" i en un altre de 1693 figura "mas de Juan Garcia, al riu Caldes, afronta ab barranc que baixa del mas dit lo Colomer, del clero, i amb mas de Jaume Mesquita."

No tenim ja constància d'ocupació d'aquest mas; es pensa que es va abandonar quan es va edificar el nou. Es va construir un altre casalici, dins de la part de les terres que eren del terme de Morella, que també es va anomenar mas de García. Es va abandonar el mas de García vell o corresponent al terme de Forcall.

Ubicació: **polígon 6, parcel·la 322**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 737349 Y: 4500485.
Situat al costat del barranc de García que fa la delimitació amb el terme de Morella.
Extensió: 80 ha.
El propietari actual és José M. Clemente Monserrat.

MAS DE CAIETANO

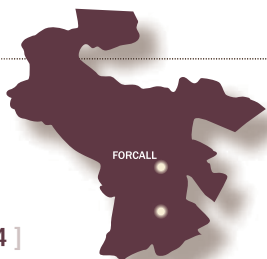

Edifici que aprofita la roca del costat com a element constructiu i que recolza una part del mas en aquesta. Es tracta d'una xicoteta edificació amb planta baixa i una altura, amb dues sales i corral al fons; encara queden restes de l'escala de pedra.

Al costat de l'entrada la sollar dels porcs aprofita també la roca com a part de la seua estructura. Tota l'edificació està feta amb la tècnica de la pedra seca.

El professor Eixarch Frasnó l'identifica amb el "Mas de la Roqueta" així l'any 1628 veiem "Mas de la Roqueta, al riu Caldes" i el 1638 "Mas de la Roqueta de Tomas Queixal en riu Caldes."

No tenim restes de població en cap dels padrons que hem localitzat ni en cap altra de la documentació que hem utilitzat per a completar l'estudi.

Ubicació: **polígon 7, parcel·la 164.**
Situació geogràfica, coordenades UTM: X: 736644 Y: 4501444.
El propietari actual és Francisco Artola Barreda.

MAS DE PLANXAT

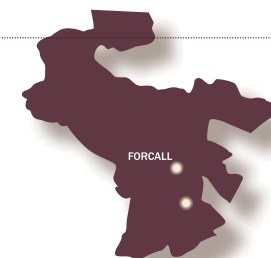
Es poden apreciar restes de la construcció original, sobretot el mur de maçoneria. Es tracta d'una xicoteta edificació amb teulada a dos aiguavessos a la qual recentment s'ha annexat una part en un lateral.

No tenim documentat que haguera estat habitat des de l'any 1850, ja que no consten en els padrons ni en cap de la documentació que hem treballat.

ALTRES MASOS I MASETS

- Maset de Trampa
- Caseta de Guarch
- Mas de na Antolina, ruines.
- Maset de Matarrates

PRESENTACIÓ

En el moment de plantejar aquest estudi vam considerar convenient la seua realització atenent diferents punts de vista, perspectives i visions. D'una banda, es tractava de recopilar i documentar quins han estat o són els masos del nostre terme, les seues característiques físiques, geogràfiques, arquitectòniques i fins i tot econòmiques. D'altra banda, el fet de conèixer el seu origen, la seua història, els seus propietaris i qui va viure, com i quan i, sobretot, de quina manera.

Aquest "de quina manera" ens ha portat a recopilar, a través de les entrevistes, les diferents històries de vida, com una forma de recuperació i reconstrucció del passat.

És per això que s'ha fet un recull de les històries de vida dels diferents masovers i masoveres del terme de Forcall, per a poder donar a conèixer particularitats i construir la identitat de l'estil de vida masover, les institucions, el sistema de repartiment de les tasques, el "jo" masover, les relacions amb l'entorn i amb el context social i com aquestes es veuen modificades per diferents factors o condicionants.

A l'hora de conèixer la història d'un determinat territori, país o poble, solem anar als llibres i manuals que ens mostren les grans batalles, les heroicitats, els seus principals guerrers, cabdills o monarques; amb aquest treball, volem contribuir a donar a conèixer una part de la història del nostre poble, a partir de les diferents històries de vida que durant segles va caracteritzar la població que ocupava els masos del terme de Forcall, amb una determinada manera de concebre la vida, el treball, les estacions, el dia, la nit, les relacions familiars, la infantesa, l'amor i fins i tot la mort. Es tracta de xicotetes històries individuals però no per això menys importants, que contribueixen a la nostra història local i a la identitat del nostre poble, que ens ha portat a ser com som.

Cal, per tant, donar a aquesta la seua importància, la que l'anomenada "cultura masovera" ha tingut com una forma de viure i concebre directament relacionada amb la vida als masos.

UBICACIÓ

Pel que fa a l'espai d'anàlisi, ens concentrem al terme de Forcall, ubicat al nord-oest de la província de Castelló, molt prop del límit provincial amb Tarragona i Terol.

Amb una superfície de 39,93 km² i 720 metres sobre el nivell del mar, té un clima fred i sec, característic del clima muntanyós. Limita al nord amb els termes d'Ortells, Villores i Luco, al sud i a l'est amb Morella i a l'oest en Todolella. L'orografia de la zona ve determinada per les quatre moles que l'envolten: Cosme, Camarasa o Roca Roja; la mola Garumba o Roca del Migdia; la mola la Vila o sant Marc i la mola de Roc o Saranyana i pels tres rius que discorren pel seu voltant, i que s'uneixen i donen lloc al riu Bergantes. El seu punt més elevat es troba al costat de l'ermita de Sant Joaquim de la Menadella. En l'actualitat el sector econòmic més important és el primari, i es concentra en la producció ramadera –bovina, porcina i ovina–, cosa que es farà manifesta al llarg de la investigació d'aquest treball.

La tendència de la comarca dels Ports en general i la del municipi de Forcall en particular des dels anys 60 s'ha caracteritzat per un fort procés migratori, cap a les zones del litoral més industrialitzades, com ara Catalunya o Castelló. Aquest procés ha fet que la població minve fortament. En els darrers anys aquesta davallada s'ha estabilitzat, però encara és important entre els joves; sobretot entre aquells que accedeixen als estudis superiors. En el cas dels masos aquest fenomen és més destacat encara, per exemple, dels masos del terme de Forcall, tan sols 4 estan habitats en aquests moments.¹

El principal factor que ha contribuït a l'abandonament dels masos ha estat la manca d'infraestructures bàsiques, com poden ser la llum, l'aigua corrent i les comunicacions amb el poble, que han provocat que aquesta forma de vida realitzada durant molts segles, estiga a punt de desaparèixer.

Els masos han tingut al llarg dels segles una gran importància dins del paisatge, tant a nivell geogràfic com humà. Un clar exemple el veiem a Morella, on el terme es divideix geogràficament en denes,² on existeix fins i tot un mas que assumeix el paper de capital de la dena i on antigament s'establí l'escola de la dena.

A l'hora de definir un mas, podem dir que es tracta d'un nucli poblacional disseminat i reduït, en el nostre terme no existeixen les grans masades del Baix Maestrat, format per en alguns casos una dotzena de cases, els masos de Forcall són menuts, com a molt tres cases, on l'autoexplotació dels seus recursos agrícoles, ramaders i forestals són la principal font econòmica de la família que hi habita.

---

1 Es tracta del mas de Llorenç, Torre Selló, el Xorrador i la Fàbrica de Palos.

2 Divisió geogràfica dins del mateix terme de Morella.

UN RECORREGUT PER LA VIDA MASOVERA AL TERME MUNICIPAL DE FORCALL

EL MAS COM A ENTITAT DE PRODUCCIÓ

El mas és concebut no sols com el lloc d'hàbitat, sinó també com la unitat de producció, ja que en el casalici es porten a terme la major part de les activitats agrícoles i de manufactura dels excedents animals. Els masovers i les masoveres són conscients que el mas és un lloc per a treballar.

Els casalics solien tindre dues altures i la seua distribució interior variava en funció de les necessitats de la família que l'ocupava, però més o menys tots obeeixen a la mateixa estructura. Les habitacions solien estar ubicades en la primera planta, es tractava de sales on se situaven diverses alcoves, en la part baixa; la cuina amb la llar, el forn, i fins i tot el corral, en cas d'haver-hi un tercer pis, aquest feia la funció de graner.

En alguns masos ens trobem amb més d'un casalici o mas. Allí habitava més d'una família com és el cas de les Refoies Altes, on van arribar a coincidir tres famílies diferents. Al costat d'aquest edifici principal figuren uns edificis secundaris que responen a les activitats agràries i ramaderes. D'aquesta manera en la part de l'era s'ubica la pallissa³ i la tanyada⁴ "que era on es ficaven les garbes a retiro", el corral⁵ de les ovelles, la soll dels *gorrinos*⁶, diferents corralets per a conills, gallines, titots, i les pallisses per a guardar la llenya, herbes i replegar tot el que es podia.

En el mateix mas, es troba l'era, en alguns dels masos s'aprecia com està enllosada, i l'envolten les terres de conreu, i el camp per a pasturar el ramat. Un paper important el tenia l'horta, pràcticament d'autoconsum, indispensable per a la subsistència familiar, tots els masos tenien horta més o menys gran, aprofitant la font o alguna bassa. Un dels altres elements essencials era el forn de pa, que contribuïa en gran mesura a l'alimentació familiar, la major part dels masos del terme en tenien; els que no en tenien, com el mas de Milián, havien de baixar a pastar al poble.

Si no als voltants del mas, molt a prop hi havia alguna font de la qual es proveïen de l'aigua necessària per als queviures diaris; gairebé cada dia calia portar càrregues d'aigua, a través d'una mena de guerres grans on s'emmagatzemava. Aprofitaven els dies de pluja, que no es podia treballar el camp o quan hi havia poca feina.

Necessitaven grans quantitats d'aigua perquè no sols la feien servir per al consum humà i de les tasques de la casa, sinó que a més a més la necessitaven perquè abeuraren els animals o fins i tot preparar els monumentals *calderos* per als *gorrinos*.

"Bàsicament l'aigua que anàvem a buscar era per a fer el *caldero* per als animals, perquè a diferència d'ara, tot se'ls havia de donar bullit, tant als *gorrinos* com a les gallines se'ls donava tot bullit, no menjaven gens de gra" (min. 6.30), ens comenta Eusebio del mas de Marianet.

Anar a buscar aigua o anar a fer llenya, eren activitats que es feien quan hi havia poca feina o plovia; quan la terra no es podia treballar s'anava a fer llenya i s'emmagatzemava per a poder després fer foc i escalfar els *calderos* de menjar dels animals i per a escalfar la casa.

3 Pallissa o paller, com el seu nom indica era on es guardava la palla.

4 Edifici de grans dimensions on es emmagatzemava la collita per evitar les inclemències metereològiques.

5 Espai on s'ubicaven els animals.

6 Expressió que s'utilitza en la comarca per a designar als porcs.

LA TORRETA. Fons J. Eixarch Frasno

La major part dels masos no van arribar a tindre llum elèctrica, primer s'empraven *tees*, els cresols d'oli, després de petroli, que estaven repartits per tota la casa i després el carbur, fins que va arribar el butà. Aprofitaven també la claror del foc de la xemeneia, com a focus de calor i com a focus de llum.

Pel que fa al mobiliari, aquest era més aviat escàs, només allò que és indispensable: cadires, taula, es fan aparadors en les pròpies parets, llits i arques, entre altres. Un fet curiós als masos és que les habitacions o alcoves acostumen a ser compartides pels diferents membres de la família, entre germans, l'àvia i la néta per exemple, i aquestes estances estaven només separades per cortines de roba.

Pel que fa a les eines i estris de la casa, aquests també eren força limitats; la majoria eren aparells de fusta que ells mateixos fabricaven; tenien olles, calderons i gerres amb multiplicitat d'usos. En el cas de les eines que empraven per a treballar el camp eren elaborades per ells mateixos i només les parts metàl·liques o de ferro eren encarregades al ferrer de poble, les quals es reparaven en milers d'ocasions, fins a esdevenir gairebé inservibles.

La roba tampoc era molt abundant; només tenien un parell de mudes i un vestit per a cada temporada, que es cosia i es recosia fins que ja no es podia aprofitar més. Els apedaçaments eren molt usuals. Les xiques sempre anaven amb faldetes i davantal i els xics amb saragüells i tots dos feien servir una mena d'avarques com a calçat. Tenien els dos un vestuari per a mudar,⁷ que utilitzaven per a esdeveniments assenyalats com podien ser els diumenges i festius.

Un fet curiós és que tot i que la majoria de la roba baixaven a comprar-la al poble –al Forcall, o a Morella–, tenien una espècie de botiguer ambulat, que anava pels masos i que alhora esdevenia també una eina d'informació, perquè anava explicant de mas en mas el que ocorria a les masies o al poble. Manuela Bellés recorda com al mas de Sebastiana anava un botiguer de Xiva amb el matxo a vendre fils, mitjons, calces, camises, etc.

En ocasions, a aquest venedor ambulat també l'anomenaven l'*ouater*, perquè a la vegada que venia roba també anava recollint els ous dels masos.

MAS DE MAMPEL

Fotografia realitzada al voltant dels anys 60.

Família del mas de Mampel.

D'esquerra a dreta:

Miguel García Molés, Ramón García Molés, Joaquín, Antonia, Adoración i María.

Assentats els pares: Joaquín García Sebastia i Dolores Molés Pastor, natural de Mirambel.

FAMÍLIA

Entenem per família masovera aquella que es caracteritza per tractar-se d'una família extensa, formada normalment per:

- pares o família propietària o arrendatària.
- parella millorada, fill millorat i la seua dona.
- néts dels propietaris –arrendataris, fills de la parella millorada.
- germans fadrins del propietari –arrendatari i del fill millorat.

Amb la participació de tots els seus membres, s'anaven cobrint les funcions de llaurar, pasturar, preparar el menjar (*guisos*), tant per a les persones, com per als animals, anar per aigua, rentar, escombrar, pastar el pa i anar al poble. Si no hi havia fills, s'havien de llogar o contractar pastors, criada o mossos per al treball.

Un cas representatiu és el del mas de Roc, on Roberta ens comenta: "quan *natros* érem xiquets teníem un criat i un pastor, però clar, quan vam anar creixent, *mos* ho fèiem *natros*" (min. 6.05)

⁷ Expressió que s'utilitza per a designar elegància. Anar mudat, vol dir anar més arreglat del que acostumen.

Es tracta d'un model de família de tipus troncal, on la vida es desenvolupa al voltant de la casa, formada bàsicament per una explotació agrícola i un grup residencial de tres generacions d'individus. Tots els membres de la família estan sota l'autoritat del cap de família, que té com a objectiu assegurar la continuïtat de la família i la perpetuïtat del patrimoni.

El pare de família o cap de la casa era l'encarregat de repartir les tasques diàries que a banda d'esdevenir rutinàries, estaven diferenciades per rols. Així doncs, els homes i xiquets s'encarregaven de les tasques relacionades amb l'àmbit agrícola i els animals, que eren fonamentalment la sembra, el conreu i la collita, tasques realitzades pels pares i els fills més grans, mentre que anar a guardar el ramat i encarregar-se dels animals era feina que es destinava als xiquets i les xiquetes més petits del grup domèstic. Les xiques, per la seua part, ajudaven la mare en totes les tasques de la llar, com ara fer el menjar, netejar, rentar la roba, cosir i si els restava temps també ajudaven els homes. Perquè com els masovers diuen: "al mas sempre hi ha coses a fer."

Miquel Rodes, quan parla de la diferència de treballs per sexe entre germans comenta "si anaves a l'horta anàvem tots, i segar i això també, però elles llavaven, però si anàvem a garbellar *pos* igual els xics que les xiques i guardar i això també."

Els avis i les àvies sempre estan considerats els més savis de la unitat domèstica i els seus consells sempre han estat acceptats com els més encertats i bons.

Existia una diferència entre la vida a l'estiu i la vida a l'hivern; a l'estiu la vida masovera s'intensificava força, perquè calia fer totes les feines relacionades amb el camp i a més a més s'aprofitava al màxim totes les hores de llum. A l'hivern es descansava més, però hi havia parets per reparar, es feien eines i instruments de treball, s'arreglava alguna paret, es tallava llenya o s'arreglaven els camins.

SISTEMA D'HERÈNCIA

Un tret identificat i vinculat amb els masos és el del sistema d'herència. D'aquest estudi hem extret que en la majoria dels casos l'arrelament a la terra implica un grau elevat de formalització dels costums d'herència i regles de coresidència; esdevé de vital importància ja que regulen el traspàs dels recursos i el seu control de generació a generació. En funció de l'organització social, de les estructures de parentiu i dels mitjans de producció i reproducció del grup domèstic coresident, s'origina aquest sistema d'herència indivisa, on els costums d'herència van lligats a la transmissió de la casa i la major part del patrimoni a un únic hereu, que ve determinat pel sexe i per l'ordre de naixement; prima la primogenitura per tal de mantenir i garantir en la temporalitat la unitat de producció i consum. La recepció real del patrimoni no es produeix fins al moment de la mort dels pares i l'instrument legal és el testament, en el qual es determina l'hereu i la distribució del patrimoni, així com el dret a l'usdefruit dels béns.

Aquesta forma de sistema d'herència era coneguda com l'"amillorat" i consistia igualment en deixar al fill major –sempre seguint la línia de la primogenitura– l'explotació del comú i la propietat en si d'aquesta; això sí, calia tindre en compte que, qui es convertia en únic hereu també havia de fer-se càrrec de les despeses i deutes que hi havia en el moment de convertir-se en propietari. De la mateixa manera, qui heretava el mas, també es convertia en hereu dels pares, per dir-ho d'alguna manera, s'havia de fer càrrec d'ells. A la resta de germans se'ls atorgava un xicotet dot, que era conegut com *la legítima*.

D'aquesta manera es mantenia tot el patrimoni en mans d'una única persona:

MAS DOLÇ
Abans de la rehabilitació. Fotografia: fons Eixarch Frasno.

“per ser el gran, ell s’havia de quedar amb els *agüelos* i als altres els donen un dot, la legitima, un dot menut i avant” (min. 8:12), de l’entrevista realitzada a Roberta Monfort.

La necessitat de fills, de descendència en els masos, és molt important, ja no sols pel factor de l’herència, de transmetre la possessió de la terra, sinó també pel fet de la mà d’obra, són necessàries moltes mans per a tirar endavant un mas.

“A casa des que jo recordo, fins que vaig tindre uns 10 o més 12 o 15 anys, jo recordo que sempre hi havia 2 pastors”, ens comenta José Ramón del mas de Llorenç. D’aquesta manera es ratifica la necessitat de mà d’obra externa en aquelles unitats domèstiques on el nombre de fills era més reduït.

També era molt freqüent que, quan la mare genètica d’una criatura es moria, aquesta passava a ser alletada per alguna parenta propera que podia garantir-li la llet materna; o simplement per alguna veïna o amiga de la família. Així passava a adquirir el qualificatiu de dida; de vegades no feia falta que es donaren cap de les condicions anteriors, simplement es feia per a garantir la supervivència de la criatura. Com ja hem mencionat, el més important, per sobre de tot, era la voluntat d’ajudar, l’altruisme i fer les coses a canvi de res; d’ací es veu que és evident que s’ha produït un canvi en la mentalitat i forma de pensar, vers l’actualitat.

EXPLOTACIÓ ECONÒMICA I APROFITAMENT DELS RECURSOS

Es tracta d’una economia basada fonamentalment en l’agricultura i la ramaderia, no impulsada cap al comerç, sinó més aviat, per a la subsistència de la unitat domèstica. D’aquesta manera, la principal font d’ingressos és l’explotació agrària i ramadera del conjunt del mas, així com l’aprofitament de tots els recursos naturals dels voltants, també s’obtenien beneficis indirectes, com ara els formatges que elaboraven amb la llet de les cabres. Més tard, amb les diferents normatives i restriccions imposades des de sanitat, la venda i comercialització de les manufactures obtingudes amb l’explotació de cabres i ovelles –llet, formatge–, lluny d’afavorir el manteniment de l’obtenció de beneficis econòmics ha esdevingut un entrebanc.

Tots els recursos necessaris per a la subsistència s’obtenien del mateix mas: “fèiem el pa, teniem la carn dels animals i les verdures de l’hort. Es compraven molt poques coses, només les imprescindibles i tot i això de vegades no es podia comprar. Anàvem a comprar a Forcall o a Morella, també compràvem la roba, i de tant en tant també venien botiguers en la mula i el matxo pels masos” (min. 10:25), ens diu Àngela de les Refoies altes.

En la major part dels casos que ens ocupen no tenien altres dedicacions a banda d’aquestes, només assenyala Eusebio que quan feia falta ajudar tant al poble, com a les masies veïnes, per a fer pistes, camins, etc., s’ajudaven o treballaven com a jornalers.

“Després vam estar tres anys tallant llenya al mas, perquè un home de Borriol va comprar la masia i li tallaven la llenya, la carregaven al camió i si que cobràvem algun jornal”, comenta Eusebio. També tenien fonts alternatives d’ingressos, però aquests eren més aviat escassos, “voretaven mocadors per la nit a la llum del cresol”, Gràcia al mas de Racó ja feia talonets, i en el cas de la Grellera, les germanes feien jerseis.

És important assenyalar també que molts dels beneficis que s’obtenien també s’utilitzaven per a pagar el lloguer dels masos, perquè no hem d’oblidar que molts dels masovers que hem pogut aconseguir com a testimonis han estat llogaters i no propietaris.

El sistema de propietat dels masos és un element que respon en molts casos a l'herència dels establiments emfitèutics de l'edat mitjana, amb la possessió del domini útil i del domini directe. Les famílies nobles, ben prompte abandonaren els masos i hi van establir a una família masovera, ja que treia més beneficis econòmics que d'un arrendament, de manera que malgrat que una família tenia el domini del mas, havia de continuar pagant el domini directe. Aquest contracte es coneixia com establiment, el qual es realitzava amb un contracte notarial,⁸ on es fixava la quantitat que s'havia de satisfer, el sistema de pagament era mitjançant un tipus de mesura anomenat cafis:⁹

Gabriel, del mas de la Menadella, diu que en el moment quan compraves un mas havies de pagar els cafissos, que era una mena de renda que el pare de família havia de pagar anualment a l'antic propietari. Diu que aquests cafissos van desaparèixer ja amb el seu avi.

En els masos de Forcall veiem com molt dels masovers que disposaven del domini útil van acabar comprant la totalitat del mas, i alguns l'arrendaven al seu torn a una altra família masovera, sobretot a partir del s. XIX, en un principi l'abonament del lloguer de la masia es pagava al propietari en forma d'espècies, l'acord o tracte més comú era la divisió a parts iguals dels beneficis de la collita.

Així, el lloguer consistia a anar a mitges amb el propietari, perquè "tots anaven a mitges", després pagàvem un lloguer d'"uns 20 cafissos de blat i a *lo millor* li donaves 2 o 3.000 duros d'una rabera d'unes 100 ovelles, entre ovelles i cabres" (min. 7.30) ens diu Eusebio. "Això volia dir que ja anava una mica millor; s'extreien majors beneficis que anant a mitges", encara que finalment aquest sistema es va acabar substituint per l'arrendament en diners.

Cal recordar que pel que fa a l'economia, la vida al poble tampoc era tant diferent i allí tampoc sobraven els diners, de manera que molts dels propietaris de les masies que les tenien arrendades subsistien gràcies a aquestes rendes.

ALIMENTS I MENJARS

El menjar juga un paper molt important dins de la vida quotidiana al mas, ja que ha de ser molt energètic, perquè les tasques són dures. La majoria dels productes que s'utilitzen per menjar són els de la terra, especialment les hortalisses, cultivades a l'hort. Eren abundants les carns animals: conill en *frito*,¹⁰ productes d'elaboració a partir del porc, com xoriços, botifarres, llonganisses, *bolos*¹¹...

Normalment es matava un porc i un bou, i s'aprofitava tot, la carn se salava i es deixava assecat i també es feia el *frito* o carn en conserva –millor sistema de conservació dels aliments–, que consistia a cobrir tota la carn amb oli i deixar-la tapada en una mena de gerres i s'anava traient al llarg de l'any. Després, en funció dels animals que cadascuna de les explotacions tenia, s'anaven matant pavons, conills, gallines, etc., setmana rere setmana. La carn de caça era també molt preuada.

És curiós, si més no, assenyalar que de l'animal s'aprofitava tot, fins i tot el greix, que s'utilitzava per a fer sabó.

Les farinetes eren també un àpat molt comú als masos, sobretot al matí per a agarrar forces, també es menjava sèmola i pantomima. Amb guixes i cigrons –barrejat– es feien les farinetes. A l'hivern era quan es consumien, sobretot

8 El professor Eixarch Frasnó ha treballat aquest tipus de documents en l'Arxiu de Protocols Notarials de Morella.

9 Mesura de capacitat d'origen àrab, que s'introdueix a la Península amb l'arribada de l'Islam. El valor del cafis no era fix i podia tindre distinta cabuda segons les regions.

10 Una espècie de carn en conserva. Carn de conill en gerres grans, tancades i tota la carn coberta d'oli. Resulta molt saborosa.

11 S'anomenen així per la seua forma gran i redona, són semblants a les botifarres, però no estan ficats dins dels budells i tenen més salses.

MENADELLA

Al voltant de l'any 43.

El mas de la Menadella donava el rotllo de Sant Joaquim. D'esquerra a dreta: Bárbara, Valentín i Víctor Dolz Grau, els pares Joaquín Dolz Barberà i María Grau, Joaquín Dolz Grau, Concepción Carbó i la xiqueta Pilar Dolz Carbó.

Baix: els xiquets Gabriel Dolz Grau i Consuelo Dolz Carbó.

per a fer una espècie de carn arrebossada amb les farinetes de la següent forma: s'agafava el greix de la carn, és trossejava i es fregia i a continuació s'afegien les farinetes.

Als camps se sembraven diferents tipus de cereals, els més comuns eren: ordi, civada, blat i sègol, cadascun d'aquests tenia una funcionalitat diferent en el moment de ser recol·lectats. L'ordi s'usava com aliment per a les mules, el blat per a fer farina i pa, la civada servia d'aliment per als corders i el sègol s'utilitzava per a lligar les garbes dels altres cereals. El sègol que sobrava el trillaven amb les mules, de vesprada el ventaven amb les forques i d'aquesta manera, s'extreia el gra amb el qual es feia la farina de sègol, que barrejada amb la farina d'ordi, servia d'aliment per als animals. Aquesta barreja de farines, es mesclava a la seua vegada amb palla i aigua, perquè d'aquesta manera els animals menjaven més palla.

A banda d'aquests cereals en els millors trossos del mas plantaven dacsa, cigrons, fesols, guixes i de vegades *hieros* amb els quals es feia una farina molt bona. Un fruit comú als masos, eren les serves, es collien i s'agrupaven en una mena de *xanglots*, anomenades raboses de serves que es penjaven a les bigues ventilades de la casa, es deixaven acabar de madurar i ja es podien menjar. Cal assenyalar que, a més a més, s'atribueixen a les serves facultats curatives, com ara combatre la diarrea. També dels excedents de fruita i aprofitant-los al màxim, es feien les confitures i melmelades, com ara el codonyat, la melmelada de móra, etc.

Consumien tot allò que plantaven –patates, fesols, cigrons– ho recollien i ho deixaven assecar, després ho palejaven amb una vara i llavors se separava el gra de la palla. Una vegada ja estava destriat s'assecava per a poder-se consumir durant tot l'any, es col·locava en sacs de roba i es deixava a sobre d'una taula o en alguna altra estança i s'anava consumint a poc a poc. De la llet que obtenien dels animals feien flam, collà, iogurt, formatges, brull, etc., que de vegades venien o intercanviaven.

Any aproximat 1948. María Pascual Rayo, dona d'Agustín Pascual Pascual. Mas de l'Hostal de Liborio.

NUVIATGE, FESTEIG I MATRIMONI

La vida al mas a penes deixava temps per a descansar, per a divertir-se i per a festejar. El poc temps que tenien, normalment els diumenges, l'empraven per a baixar al poble a ballar, jugar a cartes, o simplement a compartir converses i experiències amb els amics, tant dels masos com del poble. Aquest únic moment d'esbarjo que tenien a la setmana, també l'aprofitaven per a buscar parella i festejar.

Antigament, entre famílies masoveres adinerades, es donava en ocasions el matrimoni de conveniència o apanyat, on cap de les dues parts de la parella no podia escollir l'altre. Normalment els pares de les dues famílies es posaven d'acord: era un sistema d'aliança caracteritzat per estratègies matrimonials, on el més important era la necessitat de reproducció de la força del treball, la forma de transmissió del patrimoni, o simplement la supervivència.

També aprofitaven els moments del tradicional *bureo* per a festejar i no era estrany, que en el cas de germans o germanes es feren matrimonis conjunts, amb celebracions conjuntes; perquè eren moltes les despeses i molt pocs els recursos.

En el cas de les dones sempre eren les que abandonaven la unitat familiar per a traslladar-se amb la família del marit; així, novament era més comuna la patrilocalitat (trasllat de la parella a la masia del pare).

En el cas de ser la família de la xica qui escollia el xic –per ser més benestant o millor posicionada– el xic, o millor dit, el seu pare, havia de pagar el dot a la família de la xica.

EDUCACIÓ I CONEIXEMENTS

Com és ben sabut, al mas calia la col·laboració de tots els membres que conformen la unitat domèstica, si més no, d'altres ajuts externs; és per això que el temps que els xiquets tenien per a assistir a l'escola era reduït. D'ací es desprèn que el grau d'escolarització és mínim, bàsicament perquè són necessaris per a treballar i perquè en molts casos la distància que han de recórrer per a anar a l'escola més propera és llarga i, a més a més, s'agreuja a l'hivern amb les dures condicions meteorològiques.

Així, en la majoria dels casos, anaven el temps suficient per a aprendre a llegir i a escriure, o com ens han comentat algunes de les persones informants, anaven a aprendre la doctrina fins que prenien la primera comunió. I encara així, molts aprenien a llegir a l'hivern, de nit, quan tota la feina ja està feta. Tot i que són molts els masovers que han admès no saber gens de "llettra", tots han remarcat l'interès que tant els seus pares van mostrar per ells, com el que ells han pretès per als seus fills, i fins i tot es parla de quan existien impediments per a assistir diàriament a l'escola: entre dues o tres famílies veïnes contractaven un mestre que acudia allí per la nit a la llum del cresol i ensenyava a llegir i a escriure.

Cal remarcar una vegada més, la diferenciació per sexes i per rols: les xiquetes queden relegades a un segon pla; això es justifica dient que per a elles no és necessari saber de "llettra", perquè no han d'anar a la mili.¹² Les xiques sempre es quedaven a casa si s'havia de decidir entre dos germans per a aprendre sabers. Una altra cosa que resulta també curiosa és que, quan eren molts germans, els pares els enviaven a tots a l'escola però en setmanes intercalades –setmana sí, setmana no–, d'aquesta manera es garantia l'educació de tots els fills.

"Vam anar a l'escola els quatre anys que vam estar aci, i després quan vam pujar al mas, anàvem una setmana les unes i una setmana les altres... sí, sí, tot *mos* ho tornàvem" (min. 9.32), ens diu Roberta, del mas de Roc.

A més a més de l'educació que rebien a l'escola juga un paper fonamental en la seua formació l'educació familiar, que aportava els veritables coneixements per a subsistir en el medi, i anar preparant-se per al seu futur; l'observació de la natura esdevenia un gran coneixement. La predicció meteorològica immediata era segura; la informació del canvi de temps el proporciona el fum en la cuina, canvi de direcció del vent, pels núvols, el sentir les esquelles des de lluny, tipus de posta de sol, aparició de determinades formigues, impertinència de les mosques i manera de situar-se en la paret... tot un seguit d'observacions que garantien l'encert, i que, amb el pas del temps s'han anat perdent o desapareixent.

D'alguna manera podríem parlar d'una interacció que es dona entre l'home masover i la natura; on el masover és capaç d'entendre i interpretar els senyals que tant la natura com el medi físic envien. Tot i que són molts els masovers que ara coincideixen a assenyalar que avui en dia és molt difícil fer aquestes interpretacions de la natura, coincideixen a assenyalar que no saben què és el que passa, "però ara es veu un senyal al cel que abans pareixia clara i de moment, quan te n'adones ja ha desaparegut" (min. 8.05), diu Aristereo, del mas del Xorrador. És com si la natura, enfadada amb el mal ús que l'home en fa, haja decidit trencar aquesta mena de pacte d'interacció entre ambdós.

Aquesta forma d'entendre i interpretar la natura no era per cap paràmetre que s'havia de seguir, sinó simplement a l'observació, l'observació dels fenòmens naturals i l'explicació que en feien els pares i avis dels diferents elements.

12 Abreviatura que s'utilitza per a referir-se al servei militar.

MAS DE VITO
Abans de cremar-se en l'incendi de 1994.
Fotografia: fons Eixarch Frasno.

XARXES I RELACIONS SOCIALS

Les xarxes socials que s'establien tant entre els membres de la mateixa família, com entre els membres de famílies veïnes eren d'una gran solidesa i perdurabilitat, i fins i tot s'arribava a considerar els membres de masos veïns com a germans entre ells. Aquestes xarxes socials s'articulaven al voltant de la solidaritat i la dependència entre els diferents membres, de manera que les relacions es fonamenten en un sistema d'intercanvi basat en la reciprocitat, per "emprar el que fera falta", no solien haver rivalitats, sinó més aviat tot el contrari.

Hi havia per tant molt bona relació entre els masos veïns i es convidaven uns als altres en els moments de la matança fonamentalment. Cada mas matava el que podia en funció de la seua explotació ramadera i dels seus recursos i necessitats, de manera que s'ajuntaven tots els masovers i s'ajudaven en les diferents tasques per tal que la feina no fóra tant pesada. Després, en acabar la feina calia celebrar-ho, els homes jugaven a les cartes, feien *bureo*, etc.

D'altra banda, cal diferenciar també de les relacions amb el poble, que tot i ser abundants i prou cordials sempre hi havia diferències entre uns i d'altres: "quan baixàvem al poble primer deien: mira els masovers!, però a nosaltres ens donava igual sempre acabàvem pujant per la nit almenys unes 20 persones" (13.50), comenta Eusebio, del mas de Marianet.

Anàvem molt poc al poble. "De més menut i *hasta* els 15 o 16 anys jo anava de tant en tant, una vegada al mes o cada dos mesos..., quan anaven els pares o quan venia bé, després en fer-me gran, dels 15 als 20 anys si no cada cap de setmana, cada 15 dies... això sí, sempre anàvem a peu" (min. 6.48), afegeix Gabriel, del mas de la Menadella.

Normalment els masovers també tenien una casa al poble, i si no la tenien arrendada podien quedar-s'hi quan baixaven al poble.

Gabriel, del mas de la Menadella, ens parla d'una dona del poble amb qui tenien molta amistat "quan arribava una carta per a mon germà, ala! ja la pujava cap amunt, es quedava a dinar, sopar o la menjada que fóra i després baixava carregada de llenya... i quan nosaltres anàvem al poble igual, ens quedàvem allí a dormir, menjar o el que calia" (min. 8.43).

Els desplaçaments eren limitats, fonamentalment es produïen per a suplir necessitats d'adquisició de productes necessaris –roba, oli–, per a pastar el pa –perquè no tenien forn, com per exemple el mas de Milián– o per rondar una estona els dies festius. També els diumenges aprofitaven els joves per a desplaçar-se al poble i festejar.¹³

Per tal de fer arribar la informació municipal a tots els masos del terme de Forcall es va establir un sistema conegut com la *papereta* o la *ruta*, que feia referència a un ban que s'escrivia des de l'ajuntament amb les novetats, els pagaments o qualsevol informació de la qual havien de ser participants els masovers. De manera que anava recurrent de mas en mas i així es mantenien tots assabentats, quan ja havia passat per tots els masos calia retornar-la a l'ajuntament.

"...La *papeleta* era com un rebudet que anava voltant de mas en mas, sortia de l'hostal de Liborio, al mas del Roig, al mas de Sebastiana, al mas de Vito, al mas de Marianet, al mas de la Menadella, mas de Carbó, a la Torre Selló, a les Refoies, a la Torre Folch, al mas de Parra i al mas de Llorens acabava..." (min. 12.33), paràgraf extret de l'entrevista a Edmundo, de les Refoies Altes.

Per altra banda, Herminia, del mas de Milián ens explica el seu itinerari "començava pel mas de Roc, Montanyes, Mampel, Barberà i nosaltres" mentre que Miguel Rodes enumera la llista de la part del riu de Xiva "mas de Racó, Xorrador, la Fàbrica, la Grellera, Barberà, Torre Amela i la Torreta."

---

13 Es refereix al moment de trobar nòvio o nòvia i haver d'establir una relació de possible aliança.

MEDICINA NATURAL: REMEIS, PLANTES, UNGÜENTS I APROFITAMENT DE LA FLORA

És de sobra conegut que l'assistència sanitària a les masies era més aviat escassa. Quan algú estava malalt anaven al poble a buscar al metge, ho feien en la burra; el metge venia del poble amb la burra, l'acompanyaven i "ell pujava a la burra i nosaltres a peu." Per a poder accedir als serveis del metge, havíem de pagar una quota a l'ajuntament, tant si s'utilitzava com si no, calia pagar, era com una mena de seguretat social. També ens trobem amb el sistema per el qual havies de pagar mitja iguala,¹⁴ la meitat del que costaven les despeses.

En qualsevol cas, cal afegir que el saber popular està molt lligat a la vida al món rural i conseqüentment a la vida masovera, aquest ha estat transmès de manera oral generacions rere generacions; i que les persones més velles –avis i besavis– esdevenen els veritables coneixedores d'aquest patrimoni.

És per això, que servint-se de la saviesa popular, la natura, i les plantes silvestres a les quals tenien accés, eren molts els xarops, emplastres i unguents que se'n feien i s'empraven com a medicina natural. Molts d'aquests remeis naturals encara han perdurat actualment i encara són molts els masovers que abans de recórrer als medicaments, proven amb els remeis naturals.

Existeixen moltes plantes dotades de facultats curatives, que soles o barrejades amb d'altres en donen resultats positius. Alguns exemples podrien ser: la camamilla (digestiva, calmant, desinfectant...), el romaní (hepàtic, depuratiu, antiinflamatori), el julivert (diurètic, tonificant, vasodilatador), així com els usos de la farigola, la melissa, la marialluisa, la ruda o l'espígol entre altres.

Manuela Bellés, de la Torre Folch, ens comenta "a mi sempre m'ha fet molt de mal el cap, i quan em feia aquell mal de cap em bullia rametes de savina i amb això em passava."

Gracia, del mas de Racó, comenta que "fèiem infusions de poliol, sempre teníem te de roca. El poliol per a l'estómac i flor de saüc per al constipat."

Les branques dels arbres i les plantes, útils per a fer-ne remeis, eren tallades molt acuradament. Les herbes de la pròpia terra, les de casa, eren recollides a l'estiu i es penjaven d'una biga i es recollien en petits feixos, s'assecaven sota la teulada de casa, i, un cop seques i esteses, eren emmagatzemades dins les coixineres i penjades a l'ombra, ja preparades, esperant per a poder ser utilitzades.

CREENCES I PRÀCTIQUES RELACIONADES AMB LA PRODUCCIÓ

Un altre fruit d'observacions és el respecte en els masovers al tipus de lluna per a determinades funcions, creences i pràctiques que també es donen en la resta de poblaments rurals, no estrictament als masos.

Les tasques de tallar llenya, rentar, pastar el pa, tallar el cabell o la llana, moure el fem, fer canyes... eren fetes sempre en lluna vella o minvant, mai en lluna nova o creixent. Si no es feia així, s'avivaven les puces, apareixien corcons, no es conservaven tan bé les carns, etc.

Tant la llenya, com la poda d'arbres, s'ha de fer en lluna creixent, amb els arbres de fulla perenne i en lluna decreixent, amb els de fulla caduca; en cas de no fer-se d'aquesta forma, la llenya es corca i es podreix.

¹⁴ Pagament d'una quantitat estipulada que es fa d'acord a uns serveis contractats.

XORRADOR. Fons. J. Eixarch Frasnó.

El fem –que s'utilitza per a l'agricultura– s'ha de fer en lluna decreixent, si no es fa així, el fem es fa tou i apareixen puces. Les patates s'han de sembrar i també collir en lluna minvant, així la collita serà millor, més abundant i aguantaran més les patates.

Pel que fa al tema de la religiositat cal assenyalar que tots els masovers coincideixen a dir que practiquen la religió catòlica; intentaven guardar el diumenge com dia de descans –sempre que no sorgira un problema de sobte, cosa que era molt habitual– i també les festes de guardar, com ara festes patronals i dies específics quan treballar es considerava pecat. En relació amb les creences i pràctiques religioses un dels temes que més respectaven eren les rogatives, que se celebraven tant per a demanar aigua abundant per a les bones collites, com en agraïment per haver estat un any prolífic.

Gabriel, del mas de la Menadella, ens parla del “rotllo de sant Joaquim”, els masos que circumden l'ermita i el peiró de Sant Joaquim s'encarregaven de donar un rotllo anualment a sant Joaquim per tal de demanar pluges abundants per al camp i bones collites. Així primer es feia la missa a l'ermita i després es repartia un rotllo,¹⁵ cada any ho feia un dels masos que integra el terme de la Menadella, que quedava just al mig dels altres masos: les Rafoies, mas de Carbó, mas d'Aguilar, la Menadella, i Rocatallada; de manera que cada masia ho feia de manera quinquennal. Sempre es feia en dimarts, després de la segona Pasqua i podia acudir tothom, es feia una missa on almenys havia d'acudir un representant de cada masia del terme de la Menadella, a continuació es feia la benedicció del terme i seguidament es repartia el rotllo. Encara que en els últims anys s'ha perdut molt, era una festa on acudia molta gent, i també molts familiars dels masovers, perquè es feia molta festa.

TEMPS LLIURE I ESBARJO

Molts són els masovers que en preguntar-los què feien al temps lliure, fan una rialla (quin temps lliure ens responen?, com a pregunta); si més no, és ben sabut que la vida al mas era un atabalament constant durant el dia, i que el temps lliure era pràcticament inexistent, perquè fóra la temporada que fóra sempre hi havia alguna cosa a fer. Només respectaven les festes patronals de caràcter purament religiós com ara la Mare de Déu d'agost, sant Vito, el Corpus, la Puríssima, i d'altres de caràcter més aviat pagà com eren la festa del quintos, les firetes, o el tradicional *burea*.

En preguntar-li a José Ramón, del mas de Llorenç, per el temps lliure i més concretament de les vacances, la seua resposta ha estat: “això encara ho *arrastro* ara” (min. 20:13).

Roberta, del mas de Roc, ens comenta que la festa de les firetes la vivien d'una forma molt especial, perquè era la darrera festa que baixaven a celebrar al poble; des d'aquella data –darrer diumenge d'abril–, fins a la Mare de Déu d'agost, no baixaven al poble perquè era la temporada quan més feina hi havia al mas –calia sembrar, llaurar, segar, trillar, *forquejar*...–.

Les distraccions dels masovers eren poques: baixar al poble, el diumenge principalment, i parlar amb algun amic, prendre una copa, jugar a cartes... Els homes podien eixir també de cacera. Els animals més assequibles eren les perdius i els conills.

Els joves masovers i també els pastors van anar agafant una gran afició per aprendre a tocar la dolçaina o la guitarra, instruments amb els quals amenitzaven els *bureos*.¹⁶

15 Pasta de gust salat, feta amb els mateixos ingredients que el pa i a més a més se li afegeix matalafuga per a aromatitzar-la.

16 És com anomenaven antigament a les festes o reunions de masovers durant la matança en l'època hivernal; el *burea* es duia

REFOIES ALTES
Agost de 1967.

Edmundo Gil Edo, Àngela Querol Mampel i Lourdes Gil Querol.

També tenien una gran habilitat per a treballar la fusta, per a tallar-la. No obstant això, el temps lliure en els masovers era molt escàs o gairebé inexistent, ja que sempre estaven dedicats a un treball o l'altre.

El *bureo* es troba present en qualsevol celebració que envolta els masovers, per la matança o per carnestoltes.

Ens comenta Herminia, del mas de Milián, que els joves també anaven a berenar per les fonts dels diferents masos per a distraure's: "els joves abans anaven a berenar molt pels masos, per les fonts, quan venien sant Jaume, santa Anna i Pasqua i això allí pujaven molts a berenar, però ara està seca, abans eixia una aigua molt bona" (min. 3.12).

Resulten significatius i al mateix temps definitoris del seu caràcter molts d'aquests esdeveniments que només els masovers comparteixen; així, a grans trets podríem parlar de l'existència d'una mena de cultura masovera dins de la cultura i la societat general, que roman, que es transmet i que s'enquadra amb trets definitoris que configuren una identitat pròpia.

La festa del *bureo* n'és un clar exemple: es reuneixen a priori només la gent dels masos, sense fer participis, en principi, altres membres d'altres indrets geogràfics (habitants del poble), com si d'ací s'entenguera que són quelcom a banda, un grup constituït que comparteix una sèrie de trets i de formes d'entendre la vida diferents a la resta. La senzillesa d'aquesta forma de vida s'aprecia en el mateix concepte de festa, amb pocs recursos es distreien amb una baralla de cartes, una guitarra, una bóta de vi i poques coses més.

"Festa que és feia entre els masos veïns durant la matança a l'hivern... acudíem tots i ajudàvem en la feina, els homes mataven i arreglaven l'animal, les dones feien el *mandongo*, els xiquets corriem per allí i ajudàvem en allò que podíem, després els amos del mas amaniem el sopar per a tots, quan acabàvem un que tocava la guitarra, l'altre l'acordiò... i sempre hi havia algú que cantava, els altres tots a ballar "l'ermitana"; normalment sempre pujava a tocar l'acordiò Julio Carbó i Miquel el de la Torre Amela" (min. 21.37), extret de l'entrevista realitzada a Ramón, del mas de Mampel.

REPERCUSSIONS DE LA GUERRA CIVIL

El fenomen de la guerra civil va estar un fet devastador i desestructurador a tot el territori espanyol, i va ocasionar fortes crisis a tots els nivells: socials, polítics, econòmics i demogràfics.

Molts són els masovers que recorden els enfrontaments que es van produir pràcticament a la porta de les seues cases: "vam haver de ficar matalassos a fora a les parets del mas perquè no ens arribaren les bombes." "A partir d'aquell moment ens va agarrar molta temor, perquè la bomba va caure a dins del mas, *natros* ja no estaven dins del mas... els animals sí que estaven al corral es tornaven bojosi si estaven fora igual; tant el ramat, com els matxos." "I vam passar molta temor, ens ho van robar tot: vi, fesols, farina, carn, pernills, roba... no va quedar res!" (min. 22.15). Gabriel recorda que en tornar al mas, allà cap al maig o juny, "perquè recordo que quan vam tornar ja ens va tocar collir ametlles tendres i allò estava ple de soldats, encara estaven els soldats" (min. 23.15), ens comenta Gabriel, de la Menadella.

Més tard, en la dècada dels 40, en la comarca dels Ports actuaren les guerrilles de lluita contra el règim, coneguts com a "maquis." Es van produir prohibicions fortes, fins i tot la prohibició d'habitar al mas, de manera que van haver de baixar a viure al poble. Havien de pujar cada dia a peu des del poble, amb la qual cosa es veien minvades tant

---

a terme al mas on es feia la matança i allí entre tots els convidats i convidades tocaven la guitarra, ballaven, etc. De vegades també acudia gent del poble.

REFOIES ALTES
Abans de l'incendi de 1994.
Fotografia: fons Eixarch Frasnó.

les seues energies –perquè havien de caminar durant hores per aquelles muntanyes– i també el seu temps –perquè perdien gairebé mig dia mentre pujaven i baixaven–. La situació va durar quasi tres anys, fins que a la fi alguns van aconseguir ajuntar-se tres masos, fer cadascun les feines al seu mas i a la nit anar a dormir a un dels masos junts. Carbó, Torreselló i Menadella es van ajuntar i havien de fer vida conjunta, amb els animals i tot. Després van aconseguir ajuntar-se de dos en dos; llavors es van quedar Carbó i Torreselló d'una banda i Menadella i Marianet de l'altra. “Ja hi havia menys gent i més tros..., però ai si vam patir, ai si vam patir!” (min. 33.37) ens comenta Gabriel.

Manuela Bellés ens va contar que el mas de Sebastiana es va ajuntar amb el mas de Vito i cada nit baixaven els del mas de Vito a dormir.

La repercussió que va tindre la guerra va ser realment dolorosa i va produir una crisi en tots els nivells, com el cas del mas de Mampel, que abans de la guerra eren propietaris de dos masos, el mas de Mampel i el mas de Montanyes, aquest últim el van comprar amb diners “amprats” (prestats), amb la qual cosa ja devien diners, però quan es van quedar sense animals, com a conseqüència de la guerra, “haviem de tornar a “moblar” el mas per poder-ne sortir endavant”, comenta Ramón. El cap de família va optar per vendre un dels masos per poder fer front a la situació, llavors va acudir al “Tio Rafoies”, que era ric i es podia permetre fer préstecs, ell va ser qui li va aconsellar no vendre “no et *descollones* mai! Jo et deixo el que faça falta!” (min. 5.09). Dit això, li va fer un paper amb els diners que li deixava i per tornar-los s’havia de pagar el rèdit (els interessos actuals), “molt intel·ligent aquest home!” comenta Ramón en l’entrevista. Per exemple: “un matxo que costava cent duros després li havies de tornar cinc cents” (min. 5.20).

Van passar a viure al mas de Montanyes que estava en millors condicions, ja que el mas de Mampel havia quedat inhabitable després del bombardeig de la guerra. Per tornar-li els diners, després de fer el servei militar Ramón (l’any 42), com que no havien pogut pagar el deute i aquest continuava en augment molt ràpid, van decidir arrendar les terres del mas de Mampel, vendre part del ramat i del bosc i a la fi van poder tornar tots els diners.

Per altra banda, la fam que va caracteritzar el període de postguerra no va ser tan greu en els masos com en el poble, ja que més o menys, al mas sempre hi havia alguna cosa per a menjar, ja que entre el treball de la terra i els animals, es garantia almenys la supervivència.

MODERNITZACIÓ I TECNIFICACIÓ

La globalització, la multiculturalitat, les noves tecnologies i fins i tot Internet són temes que per als masovers hagueren resultat incomprensibles, inintel·ligibles i fins i tot irracionals si n’hagueren sentit parlar en aquella època; ens hagueren considerat bojos si en aquells moments els hagueren dit que una màquina seria capaç de facilitar tant la feina, que només prement un botó es poguera sembrar tot un bancal.

La vida masovera es caracteritzava per ser una vida més aviat d’aïllament, en la qual diàriament els membres del grup domèstic es relacionaven entre ells i amb la natura. Només aquest aïllament i rutina esdevenen alterats en moments puntuals; com ara la visita d’algun veí, l’arribada del *bando*, l’arribada del venedor ambulat o la celebració d’algun *bureo*, que eren els únics mitjans de comunicació i informació dels quals disposaven.

Caldria qüestionar-nos l’acceptació dels masovers a l’arribada de tots aquests avantatges –radio, televisió, plaques solars, electricitat, tracció mecànica, etc.– que d’una forma o d’una altra atabalen i desorienten la seua forma de vida. L’arribada de la tecnificació, el pas de la tracció animal a la mecànica, l’electricitat són novetats que van canviar sense demanar permís la seua forma de viure, però caldria preguntar com els va afectar aquest procés homogeneïtzador i d’especialització en la vida masovera? Què van aportar els mitjans de comunicació? I els tècnics?

“Jo tenia 15 anys o una cosa així, quan van ficar la llum elèctrica al mas, la veritat és que jo penso que va ser un impuls per a aquest mas el fet de tindre llum, perquè sense llum, la tendència a marxar haguera sigut molt més forta” (min. 14.53), ens comenta José Ramón, del mas de Llorenç. “Clar jo després l’he haguda de canviar perquè hi havia més animals i tot, però en aquella època va ser una posada al dia total, va poder haver tele, llavadora i de tot” (min. 15.35).

“Als mas de Vito treballàvem la terra en matxos, fins que el meu germà va tindre el carnet”, comenta Miquel Rodés.

Els televisors i les ràdios han fet que els masovers tinguen un altre mitjà per conèixer coses d’altres llocs.

“Encara me’n recordo quan vam tindre la primera ràdio a la Grellera, el meu pare no ho podia entendre de cap manera, com un *aparato* podia parlar a soles, deia: *eso de la redo, eso de la redo*” (min. 25.03), ens comenta Hilaria Alcón.

Evaristo recorda l’arribada de la ràdio, per exemple, com una cosa inexplicable i inusual, també recorda quan van aparèixer les primeres màquines de segar i batre i demés maquinària agrícola: “no ens ho podíem creure, amb tanta feina que havíem fet per a segar i collir i ara una màquina ho fa tot” (min. 12.05).

“La ràdio i la tele al principi anaven amb bateries, teníem dues bateries, una al mas i l’altra a la casa del poble.”

Pel que fa als mitjans tècnics, com ara llum i telèfon, l’energia els arriba mitjançant la placa solar, que es veu limitada, ja que per poder utilitzar-los fa falta l’energia solar. Així, el cicle diari de vida queda limitat per la sortida i la posta del sol, de manera que la posta del sol significava l’hora de sopar i, després, anar a dormir, per a l’endemà poder continuar el ritme de vida masover: treballar, menjar, dormir i així tots els dies del mes, tots els mesos de l’any i tots els anys de la seua vida.

Ramón recorda que “l’any 63, vaig comprar el tractor, per aquell *entonces* ja em va costar 180.000 pessetes”, això va suposar una davallada en la utilització dels matxos i de les eines de tracció animal en les tasques agrícoles, com a conseqüència de l’arribada de la tracció mecànica –tractors, màquines de segar i batre, etc.– i un augment dels ingressos de manera més fàcil i sense fer tant d’esforç.

Tot i que al principi es van sentir un poc envaïts per les màquines i se sentien estranys sense haver de fer tanta feina; prompte es van acostumar a les noves tecnologies i sobretot a entendre aquesta il·lògica lògica, o si més no paradoxal: treballaven menys i guanyaven més. És evident que les inversions per a condicionar la masia a les noves tecnologies –tant en mobiliari, com en mecànica– van suposar grans esforços, però els beneficis que obtenien eren molt més elevats.

CANVI EN LA CONCEPCIÓ ECONÒMICA: PAS DE L’ECONOMIA DE SUBSISTÈNCIA A L’ECONOMIA DE MERCAT

Hem pogut anar observant durant tot l’estudi que les causes d’abandonament de la vida masovera han estat tant causes internes com externes. Un condicionant que s’ha de tindre en compte és l’arribada de la tecnificació i sobretot la imposició del sistema capitalista, que obliga al masover a abandonar definitivament aquesta vida, per no poder combatre els preus del mercat. Es produeix el triomf de la mecanització enfront de la manufactura, on la força de treball gairebé ja no es valorada.

Amb l’arribada de la tecnificació –tant a nivell de maquinària, com a nivell d’infraestructures que s’han fet necessàries al casalí– ha envaït la calma i la tranquil·litat de la vida masovera, de manera que es genera un canvi tant en la forma de vida, com en la forma de pensar, que implica un canvi en la cosmovisió masovera.

Any 40-42. Canvi de masovers en el mas de Liborio.

D’esquerra a dreta: *Tío* Tónico, Gregorio, Paquita Pascual, Agostí Pascual, Vicenta, *tío* Liborio, Innocència de Liborio, Rosa de la Torre, Antonio Altaba, Rosita de Liborio, dos germans pastorets de la Cuba.

Baix: la xiqueta Pilarín Obón, Joaquineta, capellà de l’estanc, Consuelo de Liborio, Amparo de Liborio, Joseret de l’estanc i Agostí Pascual, nét d’Agostí Parcial Pascual.

Canvi de masovers en el mas de l’Hostal de Liborio.

Aquest canvi es realitzava segons el costum el 3 d’abril. En la fotografia ens trobem la família que entra al mas de masovers, la família Pascual, i a la família que l’abandona, la família Sorribes, que es trasllada al mas de Barberà de Sant Cristòfol. Estan també els propietaris del mas, que acudien al mas per tal de legitimar l’operació.

“El *puesto* és el mateix però no té res que veure, *m'agüelo* es dedicava molt a la vinya en aquella època, l'activitat principal era la vinya, un canvi total; jo l'evolució durant aquests cinquanta anys que tinc jo, ha canviat molt, ha canviat el món i ha canviat el mas... ara en la vinya de cap de les maneres es podria sobreviure... mon pare, ja va ampliar en cereals i jo ja m'he dedicat més a la ramaderia i no tant a l'agricultura” (min. 2.52), ens comenta José Ramón, del mas de Carbó.

La tecnificació produeix un canvi en la forma d'explotació econòmica del mas, esdevé el pas d'una economia de subsistència (on l'únic objectiu de la unitat domèstica és sobreviure), que fonamenta en l'explotació al màxim de tots els recursos dels quals es disposa, a una forma d'explotació econòmica fonamentada en la compra-venda i l'obtenció de beneficis per a acumular capital.

Tot i que a l'hora de preguntar si enyoren qualsevol aspecte de la vida masovera, la majoria ens responen que no amb rotunditat –perquè tots afirmen que la vida al mas era dura; encara que es valoren i aprecien algunes de les seues característiques, com la tranquil·litat, així Eusebio, del mas de Marianet afirma: “home mira! la veritat és que la vida de masover és molt tranquil·la... ara bé, de diners pocs” (min. 15.31).

“No acabava d'acostumar-me” (min. 39.23), el que més trobava a faltar Ramón era “eixa sensació de llibertat quan eixies a la porta del mas i veies esplanades de natura i el poble m'ofegava, se'm quedava menut.”

Encara que la majoria dels nostres informants ha manifestat “a *lo bo* sempre t'acostumes ràpid”; és palès que n'estan orgullosos de la vida que van tindre i de les coses que van poder viure en primera persona. A més a més, en preguntar-los si els agradaria que si d'una manera o d'altra –reformant els masos i convertint-los en lloc d'interès turístic, per exemple– els agradaria que es recuperaren tots ens diuen que clar que els agradaria que tot el món fóra coneixedor de la vida que van tindre; i sobretot perquè ho pogueren comparar amb la vida que tenen ara.

Pel que fa a la vida masovera en l'actualitat ha canviat molt.

Potser s'ha produït el canvi de l'explotació agrària com a màxim exponent de l'economia, en esdevenir la ramaderia –tant bovina, porcina com ovina– la base fonamental del sistema i els beneficis que obtenen els reinverteixen novament amb la ramaderia, per a comprar pinsos, maquinària, vacunes, medicaments, etc. Pel que fa als conreus, més aviat el que es conrea és per al ramat (cereals) i el tros destinat a l'horta per a l'ús familiar.

Un dels masos que està encara en funcionament és el mas de Llorenç. Es tracta d'una explotació que ha hagut d'adaptar-se al canvi, per tal de sobreviure i s'ha produït un canvi en la forma d'explotació econòmica. En l'actualitat “tenim porcs, una granja de cicle tancat de *gorrines* i ovelles i la terra i tot això” (min. 1.50), ens confirma José Ramón, del mas de Llorenç. “Jo sóc més ramader que agricultor” (min. 2.32).

Aristeo, del mas del Xorrador, comenta les dificultats per a desenvolupar una activitat econòmica relacionada amb l'agricultura i la ramaderia: “nosaltres tampoc podem durar molt, segurament ho agafarà el veí, però és que, ara mateix és impossible que un jove ho agafe, encara qui està ací tota la vida no fa cap negoci, vas menjant i fregint, és impossible” (min. 11.05). “L'herència de fa 25 anys valia igual o més que ara, els animallets valien més que ara, i si t'has de ficar a comprar maquinària, ja no cal que t'hi fiques, perquè et moriràs de fam, ja no podrà tornar els préstecs ni res” (min. 18.23).

REFOIES ALTES
Cap a l'any 1968.
Els xiquets Guillermo Centelles i Lourdes Gil.

ANNEXES

A continuació s'adjunten uns annexos on apareix la mostra d'una de les **històries de vida**, diferents fragments **d'entrevistes, una carta de parentiu i el padró d'habitants dels masos de l'any 1938**; tots aquests materials que hem anat utilitzant i elaborant al llarg del treball i que ens serveixen per a reflectir els materials i recursos sobre els quals s'ha elaborat el nostre treball.

ANNEX I: HISTÒRIA DE VIDA

ENTREVISTA 3 setembre

NOM: RAMÓN GARCÍA MOLES

DATA: 29 setembre 2009

EDAT: 80

SEXE: home

PROFESSIÓ/ESTUDIS: masover/jubilat

Mas/sos on ha viscut: mas de Mampel (terme de Forcall)

LLOC DE RESIDÈNCIA ACTUAL (MIGRACIÓ?): Forcall

Viu al poble des del seu casament amb Genoveva Forés Querol (mas de Carceller) a l'edat de 43 anys (en aquells temps un fet poc comú, ja que l'edat de casament oscil·lava entre 19-24 anys).

INFÀNCIA

Membres que formaven l'estructura familiar:

Família mononuclear, formada pel pare, la mare i sis germans; 2 de més majors que Ramón, Joaquim i Antònia, tres de menuts, Miquel i 2 bessones (Rosita i Carmeta). També vivia amb ells l'avi.

Repartiment de les diferents tasques que donen lloc a l'economia de producció i es feien en funció de l'aprofitament de les hores de llum (explicació d'una jornada laboral):

El cap de família, amb l'avi, organitzava la masia, la distribució dels animals, llaurava el camp, etc.

El major, Joaquim, als 12 anys anava a guardar les ovelles, Ramón amb només 7 anys l'enviaven a pasturar "una rècula de matxos, 2 burres, una vaca i un *meco* al solà" (lloc on hi havia herba i abeuradors). Per a baixar-los els travava i ja al solà els destravava. Allí passava tot el dia, eixia del mas sobre les 9 i tornava a la posta de sol.

A l'hora de dinar, una de les germanes baixava a portar-li la cistella del ranxo per dinar: *recapte* (olla composta de patata, cansalada virada, llegums, cardets), que era un menjar consistent i energètic per aguantar les baixes temperatures.

Les xiques ajudaven la mare en les tasques domèstiques: fer el dinar, anar a rentar a la bassa o al barranc, i en època de sequera al riu, també munyien les ovelles i amb la llet feien formatge per a vendre'l o feien la quallada (*collà*).

La matança del porc els proporcionava carn i embotit per a tot l'any.

Quan plovia, com que no podien treballar al camp, aprofitaven per a fer llenya per a l'hivern.

Quan es posava el sol, s'il·luminaven amb cressols de petroli o d'oli dolç, durant la guerra, per culpa de la mancança de recursos, feien llum amb tees, el foc durant l'hivern no el deixaven apagar per mantenir escalfada l'estança.

Tipus d'educació que van rebre:

Abans de la guerra, els dos germans majors acudiren a l'escola al poble (més o menys a una hora de camí), recordo com celebraven la Festa de la República, el 14 d'abril, als seus germans els donaven un banderí amb els colors de la República (roig, groc i morat), al poble feien festa grossa, torejaven bous i ball.

Després de la guerra, l'escola es va acabar, encara que ells acudien a un mestre particular, amic del pare, al mas de Carbó després de fer les feines de la masia que s'havien incrementat perquè els havien furtat els matxos, burres, ovelles... (saqueig típic degut a la precària situació de la postguerra). Després anaven de sopar aproximadament de les 21.00 a les 24.00, "a una hora per la mola de sant Cristòfol, creuàvem el bosc de nit i passàvem unes *temoraes*" (min. 17.34). A l'escola aprenien coses pràctiques, història no calia (min. 18.01), però allò que més els havia de servir en la vida diària sí: sumes, restes, multiplicacions i divisions. "I també ens ensenyaven a fer regles de tres" (min. 18.27).

Temps lliure i esbarjo en la infància (jocs, oci...):

La baralla era un element d'entreteniment molt important en aquella època. "Jugàvem a la brisca, mentre els nostres pares ho feien a la botifarra acompanyats d'un xatet de vi" (min. 19.32).

També era molt típic fer *bureos*: "festa que es feia entre els masos veïns durant la matança a l'hivern... acudíem tots i ajudàvem en la feina, els homes mataven i arreglaven l'animal, les dones feien el mandongo, els xiquets corríem per allí, després els amos del mas amaniaven el sopar per a tots, quan acabàvem un tocava la guitarra, l'altre l'acordió... i sempre hi havia algú que cantava, els altres tots a ballar "l'ermitana"! (min. 21.37).

Els dies festius aprofitaven per anar a caçar, en aquells temps a més de ser un entreteniment també aportava aliment.

Relació amb el veïnat:

Tal com es pot deduir del comentari d'abans era d'ajuda, cooperació i confiança per "amprar el que fera falta", no solien haver-hi rivalitats.

És patent com les relacions d'intercanvi i reciprocitat estan presents en les relacions veïnals entre els masos, on no existia la rivalitat, sinó l'ajuda constant.

Relació amb el poble:

Els del poble tenien enveja als masovers perquè econòmicament estaven millor ja que disposaven de més fonts d'ingressos, en canvi ells solien dedicar-se a la manufactura de l'espardenya i això donava pocs diners (min. 24.54).

En certa manera el masovers també envejaven els avantatges de què disposava la gent del poble, com ara l'aigua corrent, la llum, l'escola al poble sense haver de desplaçar-se, etc.

Com arribava la informació al mas:

Principalment de boca en boca, d'un mas a l'altre, també els comerciants –roba, fil, agulles...– aportaven informació. Els periòdics no arribaven i la ràdio era un luxe que de moment només es podien permetre aquelles persones que tenien una posició social privilegiada.

Procés de recuperació de l'economia familiar després dels efectes devastadors de la guerra:

Abans de la guerra eren propietaris de dos masos, el mas de Mampel i el mas de Muntanyes, aquest últim el van comprar amb diners "amprats" (prestats), amb la qual cosa, ja devien diners, però quan es van quedar sense animals (conseqüència de la guerra, explicada en el punt anterior) havien de tornar a moblar el mas per a poder sortir endavant. El cap de família va optar per vendre un dels masos per poder fer front a la situació, aleshores va acudir al "tio Rafoies", un home ric que es podia permetre fer préstecs, ell va ser qui li va aconsellar no vendre "no et *descollones* mai! Jo et deixo el que faça falta!" (min. 5.09). Dit això, li va fer un paper amb els diners que li deixava i per tornar-los s'havia de pagar el rèdit (els interessos actuals), (molt intel·ligent aquest home, comentari personal). Per exemple: un matxo que costava cent duros després li havies de tornar cinc cents.

Van passar a viure al mas de Muntanyes que estava en millors condicions ja que el mas de Mampel havia quedat inhabitable després del bombardeig de la guerra. Per tornar-li els diners, després de fer el servei militar Ramón (any 42), com que no havien pogut pagar el deute i aquest continuava en augment molt de pressa, van decidir arrendar les terres del mas de Mampel, vendre part del ramat i del bosc i a la fi van poder tornar tots els diners.

Principal font d'ingressos per al manteniment de l'economia familiar:

Estava basada en l'agricultura de cereals, fonamentalment, i hortalisses per al nostre consum i la ramaderia ovina.

Disposaven d'un centenar de caps, destinats a servir de menjar i també com a moneda de canvi amb els comerciants o tractants –*tio* Maicalles, *tio* Torrero– que li havien venut el mas

de Mampel al seu avi, per això hi havia confiança per a poder fiar; el *tio* Boix per a productes de primera necessitat com ara teles, espartenyas, oli, condiments, etc. "Quan tinga corders ja et pagaré!" (min. 9.05).

També l'excedent de blat serveix per a l'intercanvi.

Economia basada en la subsistència, on la moneda, a banda d'element físic, gairebé no té valor.

Inversió dels beneficis econòmics:

Després de tornar el deute (12 anys aproximadament empenyorats), van decidir comprar una casa al poble.

Sistema d'herència:

Pel que fa al funcionament de l'herència ens comenta que els masos passaven directament als fills homes, concretament en aquest cas "recordo que cap a l'any 60, es va casar el meu germà gran, Joaquim, i es va quedar en el mas de Muntanyes, el menut, Miquel, l'ajudava en les tasques del camp, i jo em vaig quedar amb el mas de Mampel, però tenia que fer part (això que es diu la dot) a les tres germanes, això ho vam acordar amb el pare (ells ja vivien al poble)" (min. 20.33).

En l'actualitat conserva tres de les quartes parts en les quals es va dividir el mas, l'altra part queda repartida entre la família de les germanes (Pedro *Damasio*, Consuelo *de Seixa*, Dolorettes de la Torre Selló).

MOMENT DE TRANSICIÓ, ABANDONAMENT DE LA VIDA MASOVERA

Causes que influeixen en el pas de la vida masovera a la vida del poble:

Segons Ramón, al voltant de l'any 64, després d'uns quants anys d'una situació econòmica bastant precària, el valor dels diners es va estabilitzar, fet que els va permetre estalviar i comprar-se una casa al poble on disposaven de més comoditats (aigua corrent, llum, tendes, etc.). Tot això va esdevindre un desencadenant per a baixar a viure al poble, però mantindre igual el ramat, les gallines i el camp, ja que, com que disposaven de transport, anaven cada dia a fer les tasques del mas.

Ramón assenyalava que: "Com ja teníem cotxe i ens costava 10 minuts pujar i 10 baixar, era més còmode que condicionar la masia amb llum, aigua, nevera."

Un altre factor que es va tindre en compte va ser que part de la família ja feia temps que havia baixat al poble.

Allò que més estranyava de la vida al mas:

"No acabava d'acostumar-me" (min. 39.23), el que més trobava a faltar Ramón era la sensació de llibertat quan eixia a la porta del mas i veure esplanades de natura i el poble l'ofegava, se li quedava menut.

Influència de la modernització i aparició de les noves tecnologies:

Va suposar el pas de l'economia de subsistència a una economia capitalista.

L'any 63, vaig comprar el tractor, "per aquell entonces" ja em va costar 180.000 pessetes, això va suposar una davallada de l'utilització dels matxos en les tasques agrícoles i un augment dels ingressos de manera més fàcil i sense fer tant d'esforç.

La bona situació de la qual gaudia en aquell moment li va permetre posar una granja de porcs, "primer 10, després 20 i *aixina*, *aixina* fins a 200" (min. 43.42).

També va fer una plantació d'ametllers

L'ACTUALITAT

Dedicació en l'actualitat:

Ramón ara per ara està jubilat, el benefici que li reporta la masia és el lloguer. "La masia la tinc arrendada a Roc de Morella" (min. 54.32), també rep unes subvencions per part de la Comunitat Econòmica Europea per nombre de caps de ramat boví. D'aquesta manera obté uns ingressos nets sense haver d'implicar-se en les tasques de la masia, però sense perdre el vincle amb aquesta.

Els quefers diaris de Ramón en l'actualitat no són d'altres que passejar, anar a la llar del jubilat, jugar a les cartes, etc. I com que encara manté molts records del passat es dedica a fer manualitats relacionades amb la seua vida a la masia.

Per exemple en el moment de l'entrevista, Ramón em va ensenyar una xicoteta reconstrucció de fusta que havia estat fent aquest estiu, de la xemeneia de la masia, amb el banc de fusta, el bufador, la llar de foc, etc. la qual cosa em va fer pensar que encara té molt present en l'actualitat la seua vida a la masia. Reminiscències del passat. A més, de tant en tant, s'escapa i puja a veure com es conserva la masia.

Diferències o avantatges en la vida actual:

La diferència més gran que ha trobat: "és que abans havia de treballar molt i ara em guanyo la vida sense fer pràcticament res" (min. 1.17).

Què pensa sobre la repercussió actual de totes les coses rural (cases de turisme rural, hotels rurals i fins i tot masies):

"Ah! Però, esta gent no saben tot el que vam patir, els agrada el món rural però amb totes les comoditats" (min. 1.25).

Ramón assenyala que ara és molt fàcil, que a qualsevol cosa se l'anomena rural, però que la gent que no ho ha viscut no sap ben bé què és. Abans la vida era molt dura. D'altra banda, assenyala que tot i això li sembla força interessant perquè d'aquesta manera "la gent de ciutat" sap què es viu en aquestes condicions.

Com els ha afectat aquest canvi:

Ramón diu que al principi els va costar adaptar-se, però: "*a lo bo* t'acostumbres prompte." "El fet d'arribar a casa i poder encendre la llum, dormir calentet i poder-te dutxar amb aigua calenta canvia molt les coses."

A més a més, assenyala Ramón que en l'actualitat amb els avanços i les noves tecnologies es pot treballar menys i obtenir majors beneficis.

Sens dubte, el cas de Ramón, és un clar exemple del pas d'una economia basada en la subsistència en la seua infantesa i en el moment quan el mas va passar a les seues mans; però que en l'actualitat, a conseqüència de fortes inversions –en el seu moment pujar l'aigua i la llum a la masia–, li està donant importants beneficis.

Que ha pensat fer en el mas en un futur:

Ramón comenta que han estat nombroses les ocasions que ha tingut compradors per a la masia, però que de moment no té cap intenció de vendre-la, perquè a banda que li dóna beneficis, la considera un bé patrimonial d'un gran valor sentimental.

ANNEX II: ENTREVISTES

Fragments extrets de l'entrevista realitzada a Roberta Monfort Piquer (R) del Mas de Roc. En el moment de l'entrevista on figura la inicial A., fa referència a la persona que fa l'entrevista, en aquest cas, Annabel Ejarque.

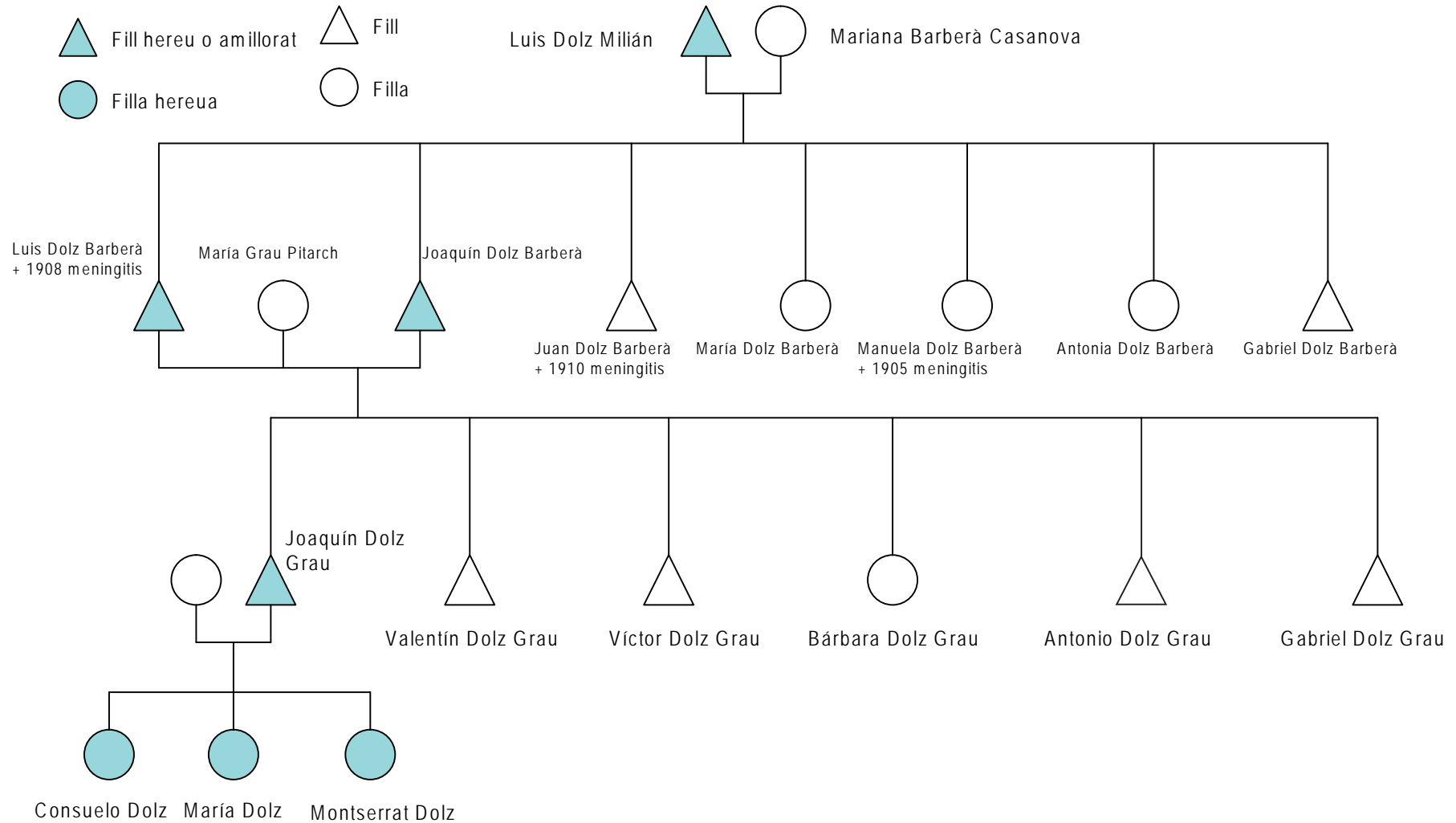
Les entrevistes han estat transcrits de manera literal, per a garantir la veracitat de la informació i per a donar constància de les diferències dialectals d'aquests informants.

Entrevista a Roberta Monfort Piquer

- A. El mas diu que el va comprar son pare?
- R. El va comprar m'agüelo al tio Gervasio, lo que passa és que eren tres germans, mon pare el gran i va ser l'amillorat.
- A. Això li volia preguntar? Què era això de l'"amillorat"?
- R. Pos bueno, per ser el gran ell s'havia de quedar en els agüelos i als altres els donen un dot, la legítima, un dot menut i avant, que era el pare de Carlos, la tia Rosario de Soler, la mare de Raimundo i el pare i després els pares de Montserrat la de Guadalupe, el germà de mon pare, el tio Clemente.
- A. Val.
- R. A eixos els va donar la legítima i mon pare es va quedar en el mas i en els agüelos; el més gran era l'amillorat que deien, es quedava també si hi havia algun deute saps? Perquè jo me'n recordo que mon pare, entones valia tot molts pocs diners, però tampoc no se'n guanyaven...
- A. (RIU)
- R. Al tio aquest Randero, al pare de... a l'agüelo d'aquesta Encarnita la de Juliet, eixe home li va deixar els diners al meu pare per a deixar-lo de pagar.
- A. És a dir, que el va comprar el seu agüelo, però encara l'estaven pagant?
- R. Però, anaven pagant conforme ara les hipoteques.
- A. I a qui lil'l va comprar?
- R. Al tio Gervasio, saps qui és el tio Gervasio?
- A. No, no, no sé qui és.
- A. Caçar i tot això no caçaven al seu mas?
- R. Mon germà i mon pare sí.
- A. Anaven a caçar?

- R. I hasta en fura anaven.
- A. Anaven en fura?
- R. Que això entones, estava, era molt sagrat, però la fura la tenien i se la ficaven dins de la camisa.
- A. Perquè no es vera?
- R. I conill cap a casa, clar no veus que entones hi havia molta fam, no hi havia de res i tanta família... tocava de tot tocava matar gorrinos, matar bous i després a meitat any ja no quedava de res.
- A. I després vostès dels animals què en feien? En venien? Per a comprar roba i tot això?
- R. Sí, sí, sí, teníem gallines, de les gallines i els ous compràvem oli, mon pare anava a les Parres a comprar oli en quantitat, comprava uns bidons grans d'oli, perquè érem molts de família, també portava botos de vi. I venien els corders, i també teníem dos gorrines que veníem els gorrinets per a pagar la contribució.

ANNEX III: CARTA DE PARENTIU. Model de família patrilinial mas de la Menadella

En aquest organigrama pertanyent a la família del mas de la Menadella observem que es tracta d'una família extensa en la qual les relacions de parentiu i el sistema d'herència ve determinat per la primogenitura i el patrilinealisme. El sistema d'herència consistia en la figura de l'amillorat, fill major baró.

ANNEX IV: Padró d'habitants de Forcall, 1 de desembre de 1938

NOM	DOMICILI	ANY NAIXEMENT	NATURAL	ESTAT CIVIL	PROFESSIÓ	TEMPS	LLEGIR	ESCRIURE
José M. Puig Soler	Fàbrica	1901	Barcelona	C	industrial	2 M	S	S
Montserrat Perearnau Fàbregas		1909	Barcelona	C	feina de casa	2 M	S	S
M. Nuria Puig Perearnau		1933	Barcelona	---	-----	2 M		
Inmaculada Puig Perearnau		1934	Barcelona	---	-----	2 M		
Mareleys Puig Perearnau		1936	París	---	-----	2 M		
Carmen Carbó Querol		1901	Forcall	S	serventa	2 A	S	S
Estrella Ferreres García	idem	1898	la Sénia	V	feina de casa	17 A	S	S
Antonio Palos Ferreres		1922	la Sénia	S	estudiant	16 A	S	S
Concepción Palos Ferreres		1923	Forcall	S	feina de casa	15 A	S	S
Domingo Palos Ferreres		1926	Forcall	--	escola	12 A	S	S
José M. Palos Ferreres		1928	Forcall	---	escola	10 A	S	S
Maria Palos Ferreres		1929	Forcall	---	escola	9 A	S	S
Asunción Palos Ferreres		1930	Forcall	---	-----	8 A	--	--
Luis Palos Ferreres		1932	Forcall	---	-----	6 A	--	--
Asunción Monzón Gálvez	idem	1894	Hixar	V	feina de casa	3 A	S	S
Dolores Palos Monzón		1889	Forcall	S	feina de casa	3 A	S	S
Adrián Folch Alcón	Grellera	1875	Castellfort	C	llaurador	18 A	N	N
Modesta García Mestre		1875	Bordón	C	feina de casa	18 A	N	N
Celestino Folch García		1911	Bordón	S	llaurador	18 A	S	S
Maximina Folch García		1916	Castellote	S	feina de casa	18 A	S	S
Joaquín Querol Barberá	Barberà Xiva	1858	Herbeset	V	llaurador	25 A	N	N
Tomás Querol Guimerá	idem	1888	Morella	V	llaurador	25 A	S	S
Tomás Querol Celma		1913	Forcall	S	jornaler	25 A	S	S
Carmen Querol Celma		1914	Forcall	S	feina de casa	24 A	S	S
Visitación Querol Celma		1919	Forcall	S	feina de casa	19 A	N	N
Joaquín Querol Celma		1925	Forcall	S	escola	13 A	S	S
Miguel Amela Casanova	Torre Amela	1878	Forcall	C	llaurador	60 A	S	S
Francisca Balaguer Michavila		1878	Villores	C	feina de casa	40 A	N	N
Ramón Amela Balaguer		1899	Forcall	C	llaurador	39 A	S	S
Cecilia Ayora Carceller		1903	Tronchón	C	feina de casa	12 A	N	N
Ramón Amela Ayora		1927	Forcall	---	escola	11 A	S	S
Francisca Amela Ayora		1930	Forcall	---	escola	8 A	S	S
Eugenio Amela Ayora		1932	Forcall	---	-----	6 A	---	---
José Martí Balaguer	Torreta	1882	Villores	C	moliner	36 A	S	S
Ramona Martí Molinos		1889	Sorita	C	feina de casa	27 A	S	S
Antonio Martí Martí		1913	Forcall	S	llaurador	25 A	S	S
Julia Martí Martí		1917	Forcall	S	feina de casa	21 A	S	S
Rosario Martí Martí		1920	Forcall	S	feina de casa	18 A	S	S

ESTAT CIVIL C: casat/ada S: solter/a V: vidu/vidua
TEMPS QUE PORTEN VIVINT A FORCALL S: sempre A: anys M: mesos
LLEGIR/ESCRIURE S: sí sap N: no sap

NOM	DOMICILI	ANY NAIXEMENT	NATURAL	ESTAT CIVIL	PROFESSIÓ	TEMPS	LLEGIR	ESCRIURE
Manuela Martí Martí		1923	Forcall	S	feina de casa	15 A	S	S
Asunción Martí Martí		1927	Forcall	---	escola	12 A	S	S
Rosa Martí Martí		1933	Forcall	---	-----	6 A	--	--
Ángeles Martí Martí		1936	Forcall	---	-----	2 A	--	--
Pascuala Bono Beltrán	Xorrador	1879	Cantavella	V	feina de casa	11 A	S	S
Fulgencio Bellés Bono		1908	Cantavella	S	llaurador	11 A	S	S
Prudencia Bellés Bono		1910	Cantavella	S	feina de casa	11 A	S	S
Fermin Bellés Bono		1911	Cantavella	S	llaurador	11 A	S	S
Rafaela Bellés Bono		1918	Cantavella	S	feina de casa	11 A	S	S
Saturnino Bellés Bono		1922	Morella	S	jornaler	11 A	S	S
Maria Bellés Bono	idem	1903	Cantavella	V	feina de casa	2 A	S	S
Milagro Guardiola Bellés		1929	Morella	---	escola	2 A	S	S
Juan Manuel Guardiola Bellés		1934	Luco	---	-----	2 A	---	---
Joaquín Beltrán Beltrán	Racó	1895	Benassal	C	llaurador	16 A	S	S
Rosa Dolz Ferrer		1896	Forcall	C	feina de casa	42 A	N	N
José Beltrán Dolz		1923	Forcall	S	jornaler	15 A	S	S
Vicente Beltrán Dolz		1927	Forcall	---	escola	11 A	S	S
Manuel Beltrán Dolz		1933	Forcall	---	-----	5 A	---	---
Benigna Dolz Ferrer	idem	1887	Portell	V	feina de casa	48 A	N	N
Ramón García Beltrán	Mampel	1870	Ares del Maestrat	V	llaurador	31 A	N	N
Joaquín García Sebastià	idem	1896	Ares del Maestrat	C	llaurador	31 A	S	S
Dolores Molés Pastor		1899	Mirambell	C	feina de casa	15 A	S	S
Joaquín García Molés		1924	Forcall	---	escola	14 A	S	S
Ramón García Molés		1928	Forcall	---	escola	10 A	S	S
Miguel García Molés		1930	Forcall	---	escola	8 A	---	---
Antonia García Molés		1926	Forcall	---	escola	12 A	---	---
Adoración García Molés		1935	Forcall	---	-----	2 A	---	---
María García Molés		1935	Forcall	---	-----	2 A	---	---
José Querol Guimerà	Milián	1903	Morella	C	llaurador	9 A	N	N
Francisca Fandos Ortí		1907	Ares del Maestrat	C	feina de casa	9 A	N	N
Vicenta Ortí Salvador		1874	Ares del Maestrat	V	feina de casa	9 A	N	N
Pascual Oliver Castell		1862	la Canyada	S	pastor	10 A	N	N
Jaime Monfort Guimerà	Barberà de sant Cristòfol	1876	Castellfort	C	llaurador	5 A	N	N
Teodora Guardiola Celma		1881	Ares del Maestrat	C	feina de casa	5 A	N	N
Consuelo Monfort Guardiola		1913	Castellfort	S	feina de casa	5 A	N	N
Román Monfort Guardiola		19155	Castellfort	S	llaurador	5 A	N	N
Guadalupe Monfort Guardiola		1918	Castellfort	S	feina de casa	5 A	N	N
Isabel Monfort Guardiola		1920	Castellfort	S	feina de casa	5 A	S	S
Manuel Monfort Guardiola		1922	Castellfort	S	jornaler	5 A	S	S
José Mestre Querol	Montanyes	1872	Forcall	V	llaurador	66 A	S	S
Bàrbara Mestre Milián		1915	Forcall	S	feina de casa	23 A	N	N
Manuela Mestre Milián		1919	Forcall	S	feina de casa	19 A	N	N
Antonio Mestre Milián		1921	Forcall	S	jornaler	17 A	N	N
Pilar Mestre Milián		1924	Forcall	---	escola	14 A	S	S
José Monfort Monfort	Roc	1873	Vilafranca	V	llaurador	13 A	N	N
Clemente Monfort Bielsa		1910	Portell	S	llaurador	13 A	S	S
José Monfort Bielsa	idem	1903	Portell	C	llaurador	13 A	S	S

NOM	DOMICILI	ANY NAIXEMENT	NATURAL	ESTAT CIVIL	PROFESSIÓ	TEMPS	LLEGIR	ESCRIURE
Simona Piquer Soler		1907	Todolella	C	feina de casa	6 A	S	S
Vicente Obidio Monfort Piquer		1934	Forcall	---	-----	4 A	---	---
M. Montserrat Monfort Piquer		1936	Forcall	---	-----	2 A	---	---
José Carbó Escorihuela	Llorenç	1877	Forcall	C	llaurador	51 A	N	N
Maria Carbó Ibañez		1880	Morella	C	feina de casa	35 A	N	N
José Carbó Carbó	idem	1905	Forcall	C	llaurador	33 A	S	S
Francisca Ripollés Ferrando		1911	Todolella	C	feina de casa	6 A	S	S
José Carbó Ripollés		1933	Forcall	---	-----	5 A	---	---
José Sorribes Galindo	Liborio	1886	Tronchón	C	llaurador	14 A	S	S
Generosa Sorribes Fuertes		1890	Todolella	C	feina de casa	14 A	N	N
Pedro Sorribes Sorribes		1912	Todolella	S	llaurador	14 A	S	S
Gregorio Sorribes Sorribes		1921	Todolella	S	jornaler	14 A	S	S
Antonio Sorribes Sorribes		1926	Forcall	---	escola	12 A	S	S
Miguel Sorribes Borrás		1922	França	S	jornaler	5 A	N	N
Maria Galindo Royo	idem	1870	Villarluengo	V	feina de casa	14 A	N	N
Antonio Peñarroya Querol	Roig	1885	Forcall	C	llaurador	53 A	S	S
Vicenta Carbó Ferrer		1891	Forcall	C	feina de casa	47 A	N	S
Antonio Peñarroya Carbó		1913	Forcall	S	llaurador	25 A	S	S
Francisco Peñarroya Carbó		1916	Forcall	S	llaurador	22 A	N	N
José Peñarroya Carbó		1918	Forcall	S	llaurador	20 A	N	N
Vicenta Peñarroya Carbó		1922	Forcall	S	feina de casa	16 A	N	N
Pilar Peñarroya Carbó		1926	Forcall	---	escola	12 A	S	S
Consuelo Peñarroya Carbó		1928	Forcall	---	escola	10 A	S	S
Cristóbal Bellés Miralles	Sebastiana	1881	Portell	C	llaurador	16 A	N	N
Rogelia Royo Porcar		1894	Castellfort	C	feina de casa	16 A	S	S
Celso Bellés Folch		1907	Portell	S	llaurador	16 A	S	S
Alejandro Bellés Folch		1909	Portell	S	llaurador	16 A	S	S
Enrique Bellés Folch		1914	Portell	S	llaurador	16 A	S	S
Antonia Bellés Royo		1916	Portell	C	feina de casa	16 A	S	S
Julia Bellés Royo		1922	Forcall	S	feina de casa	16 A	S	S
Manuela Bellés Royo		1923	Forcall	S	feina de casa	15 A	S	S
Consolación Bellés Royo		1926	Forcall	---	escola	12 A	S	S
Adoración Bellés Royo		1928	Forcall	---	escola	10 A	S	S
Carmen Bellés Royo		1931	Forcall	---	escola	7 A	---	---
Angel Bellés Royo		1917	Cantavella	S	llaurador	16 A	S	S
Ernesto Bellés Royo		1921	Cantavella	S	llaurador	16 A	S	S
Francisco García Marques	Vito	1878	Ares	C	llaurador	25 A	S	S
Elisa Prats Beltrán		1880	Ares	C	feina de casa	25 A	N	N
Eduardo García Prats		1911	Ares	S	llaurador	25 A	S	S
Juan García Prats		1916	Forcall	S	llaurador	22 A	S	S
Pilar García Prats		1914	Forcall	S	feina de casa	24 A	S	S
Rogelia García Prats		1921	Forcall	S	feina de casa	17 A	S	S
Elisa García Prats		1923	Forcall	S	feina de casa	15 A	S	S
Olegario Segura Mestre	Marianet	1870	Morella	C	llaurador	7 A	N	N
Teresa Pitarch Carceller		1871	Portell	C	feina de casa	7 A	N	N
Olegario Segura Guarch		1912	Portell	S	llaurador	7 A	S	S
Germán Segura Guarch	idem	1897	Portell	C	llaurador	7 A	N	N

NOM	DOMICILI	ANY NAIXEMENT	NATURAL	ESTAT CIVIL	PROFESSIÓ	TEMPS	LLEGIR	ESCRIURE
Modesta Castel gascón		1899	Cantavella	C	feina de casa	7 A	N	N
José Segura Castel		1925	Cinctorres	---	escola	7 A	N	N
Primitiva Segura Castel		1930	Cinctorres	---	escola	7 A	---	---
Pura Segura Castel		1934	Forcall	---	-----	4 A	---	---
Roberto Segura Castel		1938	Forcall	---	-----	11 M	---	---
Mariana Barberà Casanova	Menadella	1859	Forcall	V	feina de casa	79 A	N	N
Joaquín Dolz Barberà	idem	1885	Forcall	C	llaurador	53 A	N	N
Mària Grau Pitarch		1889	Morella	C	feina de casa	31 A	N	N
Tomás Valentín Dolz Grau		1915	Forcall	S	llaurador	23 A	S	S
Victor Dolz Grau		1917	Forcall	S	llaurador	21 A	S	S
Bàrbara Dolz Grau		1921	Forcall	S	feina de casa	17 A	S	S
Antonio Dolz Grau		1927	Forcall	---	escola	11 A	S	S
Gabriel Dolz Grau		1933	Forcall	---	-----	5 A	---	---
Joaquín Dolz Grau	idem	1912	Forcall	C	llaurador	26 A	S	S
Concepción Carbó Casanova		1911	Forcall	C	feina de casa	27 A	S	S
Consolación Dolz Carbó		1936	Forcall	---	-----	2 A	--	---
Miguel Cerdà Folch	Carbó	1898	Morella	C	llaurador	24 A	S	S
Bersabé Monfort Membrado		1898	Cinctorres	C	feina de casa	24 A	N	N
Timoteo Cerdà Monfort		1921	Forcall	S	llaurador	17 A	S	S
Manuel Cerdà Monfort		1924	Forcall	---	escola	14 A	S	S
Joaquín Cerdà Monfort		1930	Forcall	---	escola	8 A	---	---
Rosa Membrado Sabater	idem	1864	Palanques	V	feina de casa	24 A	N	N
Quiteria Casanova Querol	Torre Roselló	1883	Todoella	V	feina de casa	38 A	N	N
Antonio Carbó Casanova		1909	Forcall	C	llaurador	29 A	S	S
José Carbó Casanova		1912	Forcall	S	llaurador	25 A	S	S
Mària Rosa Carbó Casanova		1914	Forcall	S	feina de casa	23 A	S	S
Quiteria Carbó Casanova		1919	Forcall	S	feina de casa	19 A	S	S
Francisco Carbó Casanova		1920	Forcall	S	llaurador	18 A	S	S
Joaquín Carbó Casanova		1924	Forcall	---	escola	14 A	S	S
Francisco Carbó Ferrer		1897	Forcall	S	jornaler	41 A	S	S
Ramón Vives Rallo	Parra	1894	Morella	C	llaurador	6 A	S	S
Carmen Esteve Beltrán		1905	Ares	C	feina de casa	6 A	N	N
Mària Vives Esteve		1927	Morella	---	escola	6 A	S	S
José Vives Esteve		1929	Morella	---	escola	6 A	S	S
Ramón Vives Esteve		1933	Forcall	---	-----	5 A	---	---
Andrés Carbó Felipe	Rafoies	1872	Forcall	C	llaurador	69 A	S	S
Ramona Barberà Casanova		1867	Forcall	C	feina de casa	71 A	N	N
Irene Planas Selares		1915	Cantavella	S	serventa	5 A	N	N
Ramón Beser Martínez	idem	1872	Benassal	V	llaurador	18 A	N	N
Antonio Beser Solsona	idem	1847	Benassal	C	llaurador	18 A	N	N
Pilar Beser Carbó		1907	Sorita	C	feina de casa	5 A	N	N
Pascual Ortí Mestre	idem	1895	Ares del Maestrat	C	llaurador	3 A	N	N
Filomena Querol García		1895	Morella	C	feina de casa	3 A	N	N
Samuel Ortí Querol		1923	Morella	S	jornaler	3 A	N	N
Humildad Ortí Querol		1925	Morella	---	escola	3 A	N	N
Francisca Ortí Querol		1928	Ares	---	escola	3 A	N	N
Francisco Ortí Querol		1931	Morella	---	-----	3 A	---	---

NOM	DOMICILI	ANY NAIXEMENT	NATURAL	ESTAT CIVIL	PROFESSIÓ	TEMPS	LLEGIR	ESCRIURE
Felicidad Ortí Querol		1932	Morella	---	-----	3 A	---	---
Amerita Ortí Querol		1934	Morella	---	-----	3 A	---	---
Antonio Sabater Mestre		1912	Cinctorres	S	servent	3 A	S	S
Manuel Pallares Vicente	Dolz	1882	Mosquerola	V	llaurador	12 A	N	N
Juliana Pallares Simón		1916	Mosquerola	S	feina de casa	12 A	S	S
José Escuder Tena	Torre Folch	1884	Ares del Maestrat	C	llaurador	39 A	S	S
Teresa Tena Ortí		1885	Ares del Maestrat	C	feina de casa	28 As	N	N
Ángel Giner Ejarque		1911	Luco	C	llaurador	5 A	N	N
Julia Escuder Tena		1913	Forcall	C	feina de casa	25 A	S	S
Manuela Giner Escuder		1937	Forcall	---	-----	1 A	---	---
Irene Escuder Tena		1915	Forcall	S	feina de casa	23 A	S	S
Mercedes Escuder Tena		1917	Forcall	S	feina de casa	21 A	S	S
Miguela Escuder Tena		1920	Forcall	S	feina de casa	18 A	S	S
Luis Escuder Tena		1925	Forcall	---	escola	13 A	S	S
Teresa Ejarque Escuder		1935	Forcall	---	-----	3 A	---	---
Miguela Tena Dols	idem	1851	Vilafranca	V	feina de casa	39 A	N	N

Es tracta per tant, de tota la població que es trobava empadronada en els diferents masos del terme de Forcall.

La seua repercussió demogràfica de Forcall és la següent, de les 225 famílies existents al poble 42 en són masoveres, i representen el 19 % del total.

BIBLIOGRAFIA

BARREDA, Aymerich, M., *Masovers i pobletans de Culla. Reproducció social i relacions de reciprocitat a finals de l'Antic Règim*. Diputació de Castelló. Col·lecció UNIVERSITÀRIA, 2006.

BOURDIEU, P., "La ilusión biogràfica". *Actes de la Rechenca en sciences sociales*, 62/63: 69-72, 1986.

CANSINO R., EJARQUE A., LINARES J. C. "Estudi antropològic de la vida masovera al nord de País Valencià". Jornades de Foment de la Investigació. Universitat Jaume I, 1999.

COMAS DELLÀ, J. i COMAS CIFRE, C. *Els masos Valencians Vilafranca 1800-1900*. Ed. Diputació de Castelló. Col·lecció Universitària.

FERRER Llop, C. i SABATER Carbó, J., *Forcall, Lugares, gente historia*. Santa Coloma de Cervelló. Barcelona, 1986.

GUBER, R., *El salvaje metropolitano. Reconstrucción del conocimiento social en el trabajo de campo*, Buenos Aires, Paidós, 2004.

PIQUERAS Infante, A., *La identidad valenciana. La difícil construcción de una identidad colectiva*. Edicions Alfons el Magnànim. Colección Tesis y Praxis, 1996.

ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BELTRAN, O., *Tècniques d'investigació en antropologia social*, Barcelona. Edicions de la Universitat de Barcelona, 1999.

AGRAÏMENTS

Volem agrair a totes les persones que han col·laborat de manera incondicional en l'obtenció de les dades, tant pel que fa a les entrevistes com per l'aportació d'informació respecte a la ubicació geogràfica i els diferents pobladors.

Han participat en la realització d'aquest llibre, que és de tots:

Els entrevistats:

- Hilaria Alcón Zorita, Barberà de sant Cristòfol i la Grellera
- Aristeo Bellés Molés, el Xorrador
- Manuela Bellés Royo, mas de Sebastiana, la Grellera i la Torre Folch
- José Ramón Carbó Gascón, mas de Llorenç
- Gabriel Dolz Grau, la Menadella
- Carmen Dolz Molinos, maset de Molinos
- Ramon García Molés, mas de Mampel
- Edmundo Gil Edo, les Refoies Altes
- Herminia Marín Fandós, mas de Milián
- M. Gracia Milián Monfort, mas de Racó
- Roberta Monfort Piquer, mas de Roc
- Àngela Querol Mampel, les Refoies Altes
- Miguel Rodes García, mas de Vito i Barberà del riu de Xiva
- Eusebio Segura Edo, mas de Marianet
- Evaristo Molés Alcón, Barberà de sant Cristòfol i la Grellera

El professor Josep Eixarch Frasnó, sense els seus treballs i estudis, realitzats amb dedicació, rigor i minuciositat la informació dels masos del nostre poble hauria estat incompleta.

L'Ajuntament de Forcall, per confiar en el projecte i deixar-nos gaudir d'aquesta experiència.

L'associació Colònia Forcallano Catalana per deixar-nos els treballs realitzats pel professor Eixarch, així com les seues fotografies dels masos.

El Servei d'Activitats Sociocultural de la Universitat Jaume I, per acompanyar, incentivar i recolzar sempre les iniciatives de promoció cultural en el medi rural.

Tots aquells masovers i masoveres que, generació rere generació, han legitimat i dignificat l'existència d'una cultura masovera, i que han enriquit la nostra manera de ser, de pensar i de viure.

ELS MASOS DE FORCALL

Edita:

Ajuntament de Forcall
Plaça Sant Miquel, 6. 12310 Forcall
Tel. 964 17 10 01
info@forcall.es

Recopilació, anàlisi i coordinació: Anabel Ejarque Peñarroya,
Anàlisi antropològica: Ana Fores Querol

Fotografies:

Iván Bono Querol
Francisco Ramón Chervet Royo
José Ramón Gil Querol

Dèposit Legal:

ISBN: 978-84-606-4989-2
Imprimeix: Artes Gráficas Diago

